

Kristó Gyula

A HONFOGLALÓK RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁNAK KELTEZÉSÉRŐL

(Rendhagyó válasz bírálóimnak)

Amikor kéziratban végigolvastam a *Századok* szerkesztősége jóvoltából Révész László és Takács Miklós írásait (recenzióit, műfajukat tekintve vitacikkeit), a szokásos gyakorlat szerint két lehetőség közül választhattam volna. Az egyik szerint pontról pontra haladva sorolhattam volna elő kifogásaimat az azokban olvasható megállapításokkal szemben, kitérhettem volna az esetleges egyetértésekre, tisztázhattam volna az adódó félreértéseket. Ez esetben pontosan kiderülhetett volna viszonyom a két íráshoz. Kérdés azonban, hogy ez mennyiben érdekelne a vitacikkek szerzőin kívül különösebben valakit is. A másik lehetőség az lett volna, hogy megragadom az alkalmat, és — válasznak álcázott tanulmány formájában — újólág kifejtem megbírált nézeteimet. Ettől azért riadtam vissza, mert nem hiszem, hogy az igazság mennyiségi kérdés lenne, vagyis hogy annak van igaza, aki többször mondja el a véleményét. Végül is a válaszadás egy harmadik, *rendhagyó* módozatát választottam: tanulmányt írtam a honfoglalás korról foglalkozó magyar régészettudomány egy neuralgikus kérdéséről, a *leletek, tárgyak keltezéséről* (s csupán e dolgozat végén teszek a vitacikkekkel kapcsolatban *néhány* észrevételt).

Azért választottam ezt a témát, mert mind Révész, mind Takács írása nagy nyomatékkkal hangoztatja ennek a kérdésnek a fontosságát. Révész ezt írta: „A honfoglalás kori leletek keltezését tekintve, valóban komoly feladatok állnak még a régészeti kutatás előtt”, Takács meg számos dolgozatában kifejtette azt, „menyire nehéz ma még biztos időrendi következtetéseket levonni számos, objektív és/vagy szubjektív tényező szerencsétlen összhatása folytán”, illetve megállapította: „az életmódról folytatott vita alapja az időrend”. (A vitacikkek oldalszámaira — mivel nem tördelt és végleges oldalszámokkal ellátott kéziratokat kaptam — nem tudok hivatkozni, feltételezem azonban, a visszakeresés nem okoz túlságosan nagy gondot az Olvasónak.) Úgy gondolom, mindenképpen tisztességesebb eljárás volt részemről ezt a — bírálóm által egyetemlegesen fontosnak tartott — témát tollhegyre tűzni, semmint pl. az etnikai minősítés kérdését; ezzel kapcsolatban Révész is elismerte: „a régészet nem tud etnikumot meghatározni”, legalábbis egyedekre (sírokra) lebontva valóban nem. Az időrend meghatározása olyan kulcsfontosságú pontja a történészek és régészek együttműködésének, hogy nagyon sok kérdésben a kronológiai meghatározások úgyszólván egymagukban *perdöntőek* lehetnek. Magam nem vagyok régész, mindössze olyan történész, aki figyelemmel kíséri, olvassa a régészeti szakirodalmat (még ha bírálóm ez utóbbiban kételkednek is). Igaz, a régészeti szakirodalomban (és főleg a leletekben) való tájékozottságom nem vetekedhet az övékével. Kívülálló voltom — a számos hátrány ellenére is — egy előnnyel mindenesetre kecsegtet, azzal, hogy (képletesen szólva) nem vagyok benn az erdőben, de éppen ezért talán nemcsak a fákat látom, hanem olykor az erdőt is. Más szavakkal: nem elsősorban ásatási tárgyak vannak

a szemem előtt, hanem valamicskét érzékelek azokból a jelenségek közül, összefüggésrendszerekből, amelyeknek szerény (de a *maguk helyén* aligha túlbecsülhetően jelentős) szeptét, a hajdani életmegnyilvánulásoknak egy-egy vetületét mutatják a régészeti leletek. Mi, történészek, akik a változást mérjük az időskálán, joggal lehetünk kényesek arra, hogy aki történeti kérdésekkel foglalkozik, lehetőség szerint a *legpontosabban* keltezzon. A honfoglalás kori régészeti leletanyag datálásának fogas kérdéseit nem megoldani akartam (ha akartam volna, sem tudtam volna), csupán arra törekedtem, hogy figyelemfelhívással, néhány szemponttal és példával hozzájáruljak egy leendő szilárd — a jelenleginél mindenestre stabilabb, kevésbé önkényes, azaz nem prekonceptiók és érzelmek diktálta — kronológiai rend alapjainak megvetéséhez, amelynek megalkotása archeológusokra vár.

Úgy vélem, vitapartnereim bírálatát nagymértékben azon eljárásom váltotta ki, ahogyan állást foglaltam a régészet eredményeit és lehetőségeit illetően a keltezés, az etnikum-meghatározás és a társadalmi hovatartozás megítélése dolgában. Bármily szívesen is tértem volna ki e dolgotban az utóbbi kettőre, mégsem tehettem. A terjedelmi és időbeli korlátok mellett két körülmény szabott gátat ennek. Egyrészt azon alapelvem, hogy ne ismétljem meg a korábban általam már elmondottakat (újat pedig aligha tudtam volna azokhoz képest mondani), másrészt pedig az az axióma, hogy sem az etnikai, sem a társadalmi minősítés vonatkozásában nem lehet érdemben állást foglalni addig, amíg az időrend biztos körvonalai nem alakultak ki. Ezért szorítkoztam — a csábítások ellenére is — a kronológiai kérdésekre. A honfoglalás kori régészetben az időrendre vonatkozóan (főleg egyes tárgy típusokat illetően) nem kevés maradandó — vagy annak tűnő — eredmény született az elmúlt évtizedekben. Ezek közül többre az alábbiakban utalok. Ugyanakkor — megítélésem szerint — nagyon sok még a tisztázatlan keltezési probléma, illetve számos esetben a javasolt megoldások vitathatónak tűnnek. Tanulmányomat igyekeztem úgy összeállítani, hogy kiderüljön belőle: nem légbőlkapottak azok a — korábbi munkáimban megfogalmazott — kételyek, aggályok, amelyeknek a régészet bizonyos keltezési „eredményeit”, illetve lehetőségeit illetően hangot adtam, s ennél fogva nem jogtalanok azon kritikai megjegyzéseim sem, amelyek bizonyos régészek által tisztázatlan kronológiai mezőkben elhelyezett eseményeknek, folyamatoknak, megoldásoknak szóltak. Tudatában vagyok annak, hogy a kronológiai nehézségek kettős természetűek: egyrészt emberi-kutatói mulasztásokból (hiányos anyaggyűjtésből, a prekonceptió túlzott erejéből, nem kellő körültekintésből stb.), másrészt a tárgyak, régészeti jelenségek keltezhetőségének objektív korlátaiból fakadnak. Tudom, hogy a régészet soha nem adhat annyira pontos időmeghatározást, mint amilyenek a napi dátumokat feltüntető évkönyvekben vagy oklevelekben található. Éppen ezért a finom kronológiai rendbe tagozódó jelenségekről a régésznek nem lehet — az időrendet illetően — olyan súlyú szava, mint az írott források e csoportjaival foglalkozó történésznek. Ugyanakkor — mivel bizonyos folyamatok, helyzetek az írott források hiánya vagy szűkössége miatt kizárólag vagy döntően régészeti úton deríthetők fel — az archeológiának mindenképpen az *elérhető legpontosabb* időmeghatározásra kell törekednie. A történelem az idővel dolgozó tudomány. Éppen ezért a történeti kérdésekhez csak olyan tudományok nyújthatnak szilárd alapo-

kon nyugvó adalékokat, amelyek mondanivalójukat az időskálán is többé-kevésbé megbízhatóan el tudják helyezni. (A népélet sok, archaikusnak tűnő elemével az a legnagyobb baj, hogy ezek keletkezésüket, virágzásukat illetően nem datálhatók. Ezért nem tehetem magamévá Takács Miklós azon kritikai véleményét, hogy figyelembe kellett volna vennem a honfoglaló magyarok életmódját vizsgáló néprajzkutatók megállapításait is. Ezek az eredmények vagy datálatlan, korhoz nem köthető archaizmusokra épülnek, vagy pedig keltezett írott forrásokra. Ez utóbbiakról viszont, lévén a történelemnek is kútfői, kimerítően értekeztem.) Így a régészettudomány mindazon vonulatának, illetve képviselőjének, ami, illetve aki történeti kérdések eldöntéséhez kíván hozzájárulni (ami végtére is lehetőség, de nem szükségszerűség), kiemelten kell kezelnie a kronológiai kérdéseket. Bálint Csanád az avar kor kapcsán tekintve át a honfoglaló nemzedék(ek) régészeti hagyatékának meghatározását, a keltezés négyféle módszeréről emlékezett meg. Az alábbiakban — írásom első részében — magam is e módszerek Bálint által tárgyalt sorrendjében teszem meg észrevételeimet.

1. Keltezés pénzzel

Bálint szerint „e módszer a leghagyományosabbak egyike, ezt szokás a leginkább megbízhatónak tartani”.¹ A pénzzel való keltezés azonban a magyar honfoglalás kor leletanyagának túlnyomó része esetében nem jöhet szóba, mert nincsenek pénzek a sírokban. (Fontos hangsúlyozni, hogy a régészet a honfoglalás kort sokkal tágabban értelmezi, mint a történettudomány, legalább a 895–970 közti időszakot érti rajta.) Az elmúlt évtizedben elkészült a korszak valamennyi, akkor ismert pénzleletét feldolgozó monográfia,² ami nagymértékben megkönnyíti a tisztánlátást. Az alábbi megjegyzések tehát csak a honfoglaló anyag kis részére vonatkoznak, a bizonytalan számú sírból alig több mint százra,³ vagyis az anyag optimális esetben is legfeljebb néhány százaléka. Ezek az érmék részint hadizsákmányként, részint kereskedelmi tevékenység eredményeképpen jutottak a Kárpát-medencébe (a nyugati és a bizánci pénzek a kalandozó hadjáratokból, az arab dirhemek távolsági kereskedők révén). A 108 korabeli érmes sír közül 42-ben fegyveres férfi nyugodott, legfeljebb 13-ban fegyvertelen (a az érmes sírok másik fele asszony, gyermek vagy ismeretlen nemű személy temetkezéséből való). Feltűnő, hogy a zsákmányszerző akciók egyéb tárgyi emlékei a temetkezésekben nem hagytak nyomot, nyilván azért, mert az új tulajdonos a nemesfémeket beolvasztotta, és abból saját ízlésének megfelelő vereteket készíttetett. Ilyen körülmények között a „korabeli érmék... egyedülállóan közvetlen tanúi a hajdani vállalkozásoknak. Azért is maradtak meg, mert zsákmányolóik tudatosan az eredeti formájukban való megőrzésük mellett döntöttek, akár emlékül, akár mert felhasználásukkal nem volt különösebb gond: néhányszor átlyukasztották a pénzeket, nem törődve azok érmeképeivel, majd ruházatukra, lószerszámuk szíjzatatára erősítették fel, vagy nyakba akasztva hordták tovább őket: ezüstpénzből akár 30–40 darabot is, aranyból természetesen csak egyet”.⁴ Nagyon fontos megemlíteni, hogy a sírokban talált érmék száma — a más forrásból származó dirhemeket is beleértve — „meghökkenően kevés” (nem éri el az 500-at). Ennek igazolásául két példa: Itália hosszú évtizedeken át évi 10 mérő (375 kg) ezüstöt fizetett a

magyaroknak adóként, s ebből a temérdek kincsből érme formájában mindössze 251 denár maradt meg. A másik példa még meglepőbb tanulságot hordoz. Bár a magyarok 862–955 között csaknem száz éven át meglehetősen gyakorisággal látogatták zsákmányszerzés célzatával a német területeket, onnan összesen 20 érme maradt fenn, abból is 12 egyetlen sírban, a karosi II. temető 52. sírjában.⁵ Az érmék csekély számára nem lehet kielégítő magyarázat az, hogy az adókat nem pénzben, hanem veretlen ezüstben kapták a magyarok, hiszen a zsákmány bizonyosan elsősorban a nemesfém-ből való pénzekre terjedt ki. Szó sincs tehát arról, hogy a sírokban fennmaradt pénzek a beáramlott érmemennyiség „representatív mintavételét” jelentenek akár területi megoszlás, akár a különböző eredetű érmék egymáshoz viszonyított számbeli aránya, akár egyéb más szempontok tekintetében. Nem elég „csapás” ránk nézve, hogy az érmés sírok a ránk maradt honfoglalás kori (?) temetkezések mindössze kis részét teszik ki, hanem még azt is el kell viselnünk, hogy ami fennmaradt, az sem mutat a fennmaradásban bármiféle rendszerre, ami mögé koncepció lenne felvázolható. El kell fogadnom Kovács László azon véleményét, hogy az érmék megmaradásában új tulajdonosaik akarata döntött: ők határoztak az érmék eredeti formájában való megőrzése mellett, akár emlékül is. Egy koherens, a Kárpát-medence egészére érvényes rendszer helyett az érme zsákmányolójának szubjektív akarata érvényesült tehát az érme megsemmisítése (beolvasztása) vagy érmeként való megőrzése dolgában. Ha a tulajdonos úgy határozott, hogy az érmét érmeként őrzi meg, rendre átlukasztotta (2 vagy 4 lyukkal), és díszként *használta*, illetve családtagjainak (asszonyának, gyermekeinek) adta oda használatra.

Ebben a helyzetben a lehető legkisebb valószínűsége annak van, hogy a tulajdonos az érmét megszerzése és érmeként való meghagyásáról szóló döntése után *röviddel* eltemettette. Márpedig a magyar régészettudomány egyik-másik képviselője határozottan ezt a nézetet vallja. Mesterházy Károly arra gyanakszik, hogy „a pénzeket viszonylag hamar sírba teheték, legkésőbb a kibocsátójuk halála utáni évtizedben. Így mind a szamanida dirhemek verési ideje, mind a nyugati pénzek kibocsátójának halála utáni időpont jelzi a temetés időpontját”.⁶ Révész László szerint *biztos*, hogy a karosi II. temető már említett 52. sírjában található érmék — Gyermek Lajos (899–911) mainzi denárai és a szamanida emír 904–905-ben vert dirhemei — „tulajdonosukkal együtt még a X. század első negyedében a földbe kerültek”.⁷ Hogy eleve nagyobb óvatosság lett volna indokolt, már önmagában a karosi I. és II. temető érméiből következnek: e sírmezőkből 864–866. és 893–894. évi veretek is ismeretesek, vagyis olyanok, amilyeneket a honfoglalás előtt vertek. Még ennél korábbi veretek is felbukkannak honfoglalás kori sírokban. Így pl. a tiszzaeszlár-bashalmi Fenyvestábla I. temetőjének 13. sírjában Jámbor Lajos császár (814–840) bourgeois-i ezüstözött bronz denára vagy a Balatonszemes-Landler Jenő utcai temetkezésen Theofilosz, II. Mihály és Konstantin társcsászárok (832–839) solidusának negyede. Cifrázza a dolgot, hogy az előbbi sírban Jámbor Lajos denára II. Lotár itáliai király (945–950) veronai denarával együtt fordult elő.⁸ Nem haszon nélküli újra Mesterházy Károlyt idéznem: „a nyugati pénzek jelentős része 9. századi. A 9. századi pénzek keltező értékét az szabja meg, hogy volt-e a sírban későbbi érem vagy sem. Ha egész sor pénz volt

a sírban, akkor nyilvánvaló, hogy a legkésőbbi veretet kell figyelembe venni. A 9. századi nyugati pénzeket tartalmazó sírok közül 5 esetben volt későbbi is..., négy esetben csak 9. századi pénzt találtak”. Mesterházy következetes volt elméleti tételéhez, így felvetette: a 9. századi pénzeket rejtő sírok alapján annak a vidéknek a „megszállását régészeti úton is 895 elé keltezhetjük”,⁹ vagyis a magyar honfoglalás (illetve annak első felvonása) 895 elé helyezendő. Mivel azonban az erre vonatkozó egyéb bizonyítékok hiányoznak, így aligha gondolhatunk arra, hogy közvetlenül a Jámbor Lajos vagy a Kopasz Károly (840–877) halála utáni évtizedben (tehát 850 körül vagy a 880-as években) a magyarok megszállták a Kárpát-medencét (illetve annak bizonyos részeit), így Mesterházy tételének nincs realitása. Szó sem lehet tehát arról, hogy az érméket *legkésőbb* kibocsátójuk halála utáni évtizedben sírba tették volna. A pénzzel „keltezett” honfoglalás kori sírok megásásának időpontja vonatkozásában az érme verésének időpontja *kizárólag* terminus post quem-ként jöhet szóba, de nem ad sem pontos, sem nagyjából hozzávetőleges időpontot a sírokban eltemetettek halálának időpontjára nézve. A veret kelte után *bizonytalan* hosszúságú idő telt el az érme sírba kerülésig, hiszen nem tudjuk, hogy az érme külföldön, a veret helyén mennyi ideig volt forgalomban, illetve azt sem, hogy az érmét a Kárpát-medencébe hazahozó új tulajdonos(ok) meddig használta(ták) díszként. Mutatnak adatok arra, hogy az érmék a külföldön értékmérőként sokáig forogtak. Kovács László helyesen utalt arra, hogy a „9. században vert itáliai, francia és német pénzek nem a honfoglalást megelőzően a Kárpát-medencébe települt s azonnal portyázni indult harcosokra utalnak, hanem az ottani pénzforgalomban való hosszú jelenlétük tanúi”. A bizánci aranypénzek „még tovább maradtak forgalomban..., nem véletlen tehát, hogy a 934–970 között adatolt bizánci hadjáratokban... még Theofülosz császár (832–839) solidusához is hozzá lehetett jutni”.¹⁰

Bizonyos nyomok szerint az érmék a Kárpát-medencében szintén hosszú időt töltöttek a föld felett (persze, nem értékmérőként, hanem díszként). Mivel érmék köznépi környezetben is fel-felbukkannak, megkockáztatható, hogy „a pénzszerző fegyveres férfiaktól érméik egy része másod- vagy sokadkézbe került tovább”.¹¹ Hogy ez a hosszúnak gondolható idő az érme külföldi verése és kárpát-medencei sírba kerülése között ténylegesen mennyi volt, nem deríthető fel egyértelműen, legalábbis önmagában a pénzek alapján biztosan nem. Révész László a karosi temetőket régészeti módszerekkel 950 elé keltezte, s mivel azokban az utolsó veretek 924 előttiék, úgy vélte: „Még ha minden pénz esetében azt a *szélsőséges* [kiemelés tőlem – K. Gy.] esetet feltételeznénk is, hogy verési ideje és utolsó tulajdonosa általi megszerzése, valamint a megszerzés és a sírba kerülés között évtizedek teltek el”, akkor is 950 előtti időpont adódik a temetők felső határaként.¹² Vagyis Révész legfeljebb 25 évet (vagy — mint fentebb Gyermeke Lajos mainzi denárait illetően idéztem — más alkalommal még ennél is kevesebb időt, 911 és 925 között 14 esztendő) tételezett fel *szélsőséges* esetként az érme verése és sírba helyezése között. Magam iménti okfejtésem alapján sem a 14, sem a 25 évet nem tekintem szélsőséges esetnek, hanem a néhány (három-öt) évtizedet vélelem normális időnek, s az ezen túli időt gondolom szélsőséges esetnek. Erre utalhatnak életkori megfigyelések is. Ha harcos fiatalember szerezte az érmét

külföldi zsákmányul, legalább 25–30 évig viselhette, ha viszont még másod- vagy harmadkezes tulajdonossal is számolunk, ez esetben az időtartam megduplázódik, megháromszorozódik. Bár a nyugati és arab pénzek Kárpát-medencébe kerülésének lehetőségei a 10. század közepén megszűntek, ez ilyen érmekeket tartalmazó sírokat nem lehet a 10. század közepével lezárni. Ezt a nézetet Kovács László ekként fogalmazta meg: „Az említett pénzeket tartalmazó sírok megásásának kora minden bizonnyal több évtizednyire belenyúlik a 10. század 2. felébe... A pénzes temetkezésekben a fegyveres férfiak 10. század első felében megfigyelt túlsúlyát a század 2. felére a fegyvertelen férfiak, a nők és gyermekek arányának növekedése váltja fel.” Kovács végső megállapítása ez: „A korabeli pénzeket tartalmazó honfoglalás kori temetkezések a 10. század nagyját kitöltik”. Ezek szerint tehát a karosi temetők használatát sem lehet pusztán a pénzek alapján a 10. század közepe elé keltezni? Vajon a karosi sírok kései darabjai is jócskán belenyúltak a 10. század második felébe? Nem tudom. Hogy Kovács most idézett álláspontja mely temetkezésekre mily mértékben igaz, egyéni elbírálást igényel, képletbe nem foglalható. Nagyon is indokolt Kovács óvatossága és mértéktartása: „A régészettől elvárható részletes honfoglalás kori belső időrendet *csak* a pénzes sírok anyagának alapján nem lehet felállítani. Ezt a feladatot a pénzes temetkezések kiemelt fontosságú kezelésén kívül csak a náluk többszörös mennyiségű, de érték nem tartalmazó hiteles sírlelet tárgyainak együttes előfordulási körülményeit vizsgálva lehet majd megoldani.”¹³ Ezért a régészeti leletek időmeghatározásában a pénzzel való keltezésen kívül más módszerek alkalmazása is szükséges.

2. Keltezés horizontokkal és analógiákkal

Bálint Csanád szerint „a pénzzel való keltezés korlátozott számú alkalmazhatósága miatt a horizontokkal és analógiákkal való keltezés a leginkább elterjedt. Ez köztudott módon a pénzzel keltezett leletegyüttesek hasonló tárgyaira építkezik, vagy ha nincsenek ilyenek, akkor olyan sírok vagy kincsek leleteire támaszkodik, melyek végső soron mégiscsak valahogy a pénzzel keltezett együttesekhez kapcsolhatók”. Egy megjegyzés erejéig meg kell szakítanom Bálint Csanád szövegének idézését. Éppen az imént láttuk, hogy a pénzzel való keltezés nem abszolút időpontot ad, hanem csak terminus post quem-et. Ebből következően az érmeleletekkel való datálásra épülő régészeti (horizontokkal és analógiákkal történő) keltezés szintén nem biztosít feddhetetlen kiindulópontot. Ennek ellenére — folytatva Bálint megállapításainak idézését — „e klasszikus kormeghatározási módszerről sosem mondhatunk majd le”, de „együttal ne feledkezzünk meg két bizonytalansági tényezőről”. Bár Bálint avar példákban vonta le következtetéseit, ezek a magyar honfoglalás korára nézve is maradéktalanul érvényesek. Az egyik: a legtöbb tárgytípus és díszítőelem pontos életkorát nem ismerjük, a másik: a „mi mit keltez” kérdése. A kettős keltezés Fettich Nándor által felvetett kérdéskörénél (a tárgy készítése vagy megszerzése, illetve földbe kerülése)¹⁴ jóval bonyolultabb helyzetről van szó. „Hogyan lehetséges eldönteni, hogy az adott sír esetében egy tárgy mellékelése a temetés időpontjában már vagy még nem volt divatban? A tárgyak készülése, használati és földbekerülési ideje között rendkívül komplex összefüggések lehetőségei állnak fenn.” Egy tárgytípus előállítási peri-

ódusa, használatban maradása, birtokosának élete és a tárgy megszerzési időpontja között „elvileg eltelhetett igen kevés, de igen hosszú idő is (egy évtized vagy egy évszázad)”.¹⁵ Az alábbiakban azon újabb kísérletekről szólok, amelyek a magyar honfoglalók első nemzedéke régészeti emlékanyagának meghatározására tették kísérletet.

Hogy miként változott meg az alapvető felfogás, azt jól tükrözi az alábbi két vélemény, amelyet Mesterházy Károly összegzése — amelynek tárgyalására e helyütt hely- és időhiány miatt nem térek ki — szavaival idézek: „A honfoglalás-kori leletek időrendjét másképp képzelte el Fettich N. és másképpen László Gy. Fettich minden szép leletről feltételezte a levé diai eredetét, készülését. László Gy. pedig azt hangsúlyozta, hogy kellett saját ötvöseinknek is lenni, akik már a Kárpát-medencei igényeket elégtették ki. A pontosabb időrendre csak homályos elképzelések voltak”.¹⁶ Erre a véleménykülönbségre utalt Dienes István e mondatokkal: „A karancslapujtói sírhoz hasonló, pompás mellékleteket szolgáltatott sírokat a honfoglalók első nemzedékének szokás tulajdonítani. E keltezés mögött az a felfogás lappang, hogy e rangosabb tárgyak még a régebbi szállásterületen készültek és idegen mesterek munkái.” Dienes azonban ezt a — Fettich Nándorra visszamenő — nézetet nem fogadta el. Szerinte az államalapítás korában a „honfoglalók előkelőire oly jellemző emlékanyag egyszerűben eltűnik”, azért, mert „a törzsi-nemzetségi arisztokrácia, kiváltságait féltve, feladja ősi pogány temetkezési helyeit, és az új hatalom mellé állva elsőnek temetkezik — keresztény módon — az új hit felépülő templomaiba, illetve az általuk alapított monostorokba”, az új renddel szemben az ellenállást választók csoportja pedig elveszti javait, „és temetkezései is szegényessé válnak”. Dienes végső összegzése szerint „pusztán a rangos, ritka ötvösemlékek alapján nem keltezhetjük tehát e temetkezéseket a legkorábbi időkre, legfeljebb annyi bizonyos, hogy az államalapítást megelőző korszakból valók”. Ugyanakkor Dienes is megkísérelte a karancslapujtúi leletet pontosabb időhöz kötni. Úgy vélte, hogy mivel a díszítetlen felületű, visszapödrött végű keskeny pántkarperec „inkább a század első feléből, első két harmadából ismeretes”, a karancslapujtói lelet esetében a temetkezés felső időhatárát a X. század végénél szűkebbre lehet vonni. Ennek megerősítéséül hozta fel, hogy maga ilyen karpereceket ázott ki az orosházi I. számú temetőben Hugo és Lotár (931–945) érméjével együtt.¹⁷ Meg kell jegyeznem, az orosházi temetőt a pénz alapján csak akkor lehet a 10. század közepére keltezni, ha a pénz verésétől — a Kárpát-medencébe kerülésén és itteni használatán át — a földbe jutásáig eltelt időt legfeljebb egy évtizedre tesszük, ami végül is egyedi esetben nem elképzelhetetlen. Am hogy úgyszólván *minden*, pénzzel „keltezett” sír esetében ugyanezt a „megoldást” alkalmazzuk, azaz hogy legfeljebb egy évtizednyi idővel számoljunk az érme verésétől a földbe kerüléséig, teljességgel valószínűtlen, ellentmond annak a fenti elvnek, hogy az érme éppen azért menekült meg a tulajdonos akarata szerint a beolvasztástól, mert az viselni, használni óhajtotta. Azt pedig ugyancsak nehéz feltételezni, hogy a zsákmányként érmét szerző fiatal emberek 10 éven belül mind elhaláloztak, s így velük temették a pénzt is.

Miért időzöm újra a pénzes sírok kérdésénél? Azért, mert a horizontokkal, analógiákkal való keltezés — mint Bálint Csanád fentebb idézett soraiból kitűn-

hetett — végső soron a pénzek keltező szerepére megy vissza. A továbbiakban Révész László karosi monográfiája alapján néhány példát hozok fel tárgyak, tárgy-típusok keltezésére, illetve az ezzel kapcsolatos problémákra. Egyik példám a gombos nyakú kengyelhez kapcsolódik. Mivel ennek a kengyeltípusnak egy változata a karosi II. temető 51. sírjában előfordul, így Révésznek a temető feldolgozása kapcsán állást kellett foglalnia a tárggyal kapcsolatban. Elfogadta Mesterházy Károly és Kovács László nézetét, hogy ti. e kengyeltípus Kelet-Európából hiányzik, „így őseinkhez inkább bajor-német kapcsolatok révén” kerülhetett. Révész szerint Mesterházy és Kovács a 10. század első kétharmadára keltezte a karoling-normann típusú kengyeleket. Révész azonban alaposan szűkített ezen a tág időközön. Mivel az említett sírban 898/899-ben, 906/907-ben és 910/911-ben vert dirhemek voltak, szerinte „úgy tűnik tehát, a karosi lelet a legkorábbiak közül való, tulajdonosa akár az *első* [kiemelés tőlem – K. Gy.] kalandozó hadjáratok egyikén a birtokába juthatott. Ugyanakkor előkerülése arra is felhívja figyelmünket, hogy e kengyeltípus használatával már a honfoglalók *első* [kiemelés tőlem – K. Gy.] generációjánál is számolnunk kell”.¹⁸ Ezt a magyarázatot többszörös nehézség terheli. Először: alapszabály, hogy ha egy sírleletben több, különböző korú érme van, a legutolsó veret (a zárópénz) használható fel a datáláshoz kiindulópontként.¹⁹ Ez esetünkben 910/911. Ez a verés, a kibocsátás dátuma. Mi a biztosíték azonban arra, hogy az a folyamat, amely az érme verésétől földre kerüléséig tartott (miközben a dirhemnek Közép-Ázsiából el kellett jutnia a Kárpát-medencébe, továbbá az új tulajdonosnak is használnia kellett), a minimális — egy-egy esetben feltehető, de minden egyes esetben meg nem engedhető — 10 év alatt végbement? Ugyanis csak mintegy 10 évnyi időköz esetén van létjogosultsága annak a feltevésnek, hogy az a dirhemmel temetkező személy, akit eszerint a 920-as évek elején tettek sírba, fiatalabb emberként az *első* kalandozó hadjáratok egyikén hozzájuthatott a nyugati típusú kengyelhez. Másodszor: Révész elhallgatja azt a *tényt*, hogy Mesterházy és Kovács nem egyszerűen a 10. század első kétharmadára keltezték e kengyeleket, hanem *nem* láttak lehetőséget a korábbi keltezésre. Mesterházy szerint „biztosnak látszik a nyugati kengyelek viszonylag *késői* [kiemelés tőlem – K. Gy.] magyarországi megjelenése”. A nagyon kevés hiteles leletegyüttes közül, amely ilyen kengyelt rejtett magában, a szeredi II. 2/5-ös és az ártándi 207. számú sírban nő nyugodott. Mesterházy szerint „a szeredi és az ártándi leletek egyaránt a X. század első két harmadára keltezhető”, e kengyelek „a honfoglalók *második* [kiemelés tőlem – K. Gy.] nemzedékéhez tartozhattak”.²⁰ Kovács László — egyébként vitatható módon, mivel argumentum e silentio-ra épített (ami meglehetősen gyakori a régészeti kelet-meghatározásokban) — a kengyelt tartalmazó sírok felső határát „bizonyos késői leletek (s-végű varkocskarika, fonott gyűrű, magyar érme stb.) hiánya” miatt húzta meg a 10. század 60–70-es éveinél, az általa tárgyalt Nagytarcsa-Temető utcai, kengyelpárt tartalmazó sírt — bronz karikagyűrűjét is figyelembe véve — „hozzávetőlegesen a 10. század második harmadára, ill. annak végére keltezte”.²¹ Harmadszor: Révész nem figyelte fel arra, hogy e karoling-normann (gombos nyakú) kengyelek kevésbé illenek a honfoglaló magyarok (férfiak és nők) puha talpú csizmáihoz, amelyek ívelt talpalójú, könnyű kengyeleket igényeltek. A most tárgyalt, idegen

eredetű tárgytypus ugyanis a magyarok számára szokatlan alakú, nagyobb súlyú, feleslegesen nehéz, egyenes talpalójú kengyel volt. Bár teljes joggal feltehető, hogy a kalandozók zsákmányként hozták be e típusból néhányat a Kárpát-medencébe, s asszonyaiknak ajándékként adták tovább,²² más magyarázat (és keltezés) is felmerült. Mesterházy feltette, hogy e kengyelek férfi sírokban való feltűnése „talán a nyugati fegyverzet megjelenésével kapcsolatos”.²³ Az ugyanezen tárgytypusba sorolható geszti kengyelek kapcsán Nevizánszky Gábor a magyaroknál való megjelenésüket egyenesen a hadsereg Géza fejedelem kori átszervezésével kapcsolta össze.²⁴ Ne feledjük, a karoling-normann típusú kengyelt tartalmazó karosi II/51-es sírban, amelynek e leletét Révész László az első kalandozó hadjáratokból eredeztette, férfi feküdt. A fentebbi három megjegyzést figyelembe véve megállapítható: Révész keltezése, vagyis e tárgynak a honfoglalók *első* nemzedékéhez kötése nem tűnik megnyugtató megoldásnak.

Még továbbra is a kengyeleknél kell maradnunk. Kovács László szerint „a trapéz alakú kengyeles sírok általános keltezésének kérdésében is a kardos-szablyamarkolatú kardos temetkezések lehetnek a legfontosabbak, hiszen koruk viszonylag pontosan, a 970-es évektől kezdődő időszakra határozható meg”. Úgy vélte, hogy bár a kengyel átalakulásának folyamata „már valamikor a 10. század első felében is megindulhatott, a trapéz alakú kengyeltípus csak a század második felében válhatott gyakorivá, sejthető összefüggésben a fegyverzet részleges átalakulásával Géza nagyfejedelem uralkodása idején”. E kengyeltípus szinte kivétel nélkül férfi sírokból ismert, akiknek túlnyomó többsége fegyveres volt.²⁵ Feltűnő, hogy a Felső-Tisza-vidék 10. század első felére keltezett temetkezéseiből hiányzik ez a típus. A karosi II. temető 41. sírjából viszont felszínre került. Révész László nem gondolt arra, hogy a trapéz alakú kengyelek eddigi datálását alapvetően módosítsa, „legfeljebb egyes példányoknak a X. század 40-es, 50-es éveiben történő megjelenését valószínűsíthetjük. A karosi kengyelek a típus *legkorábbi* [kiemelés tőlem – K. Gy.] darabjai közé tartozhatnak, s tulajdonosukkal együtt a temető használatának utolsó fázisában kerülhettek a sírba. Erre utal az a tény is, hogy a II/41. sír a temető ÉNY-i szélének a peremén, a domb lejtőjén helyezkedett el”.²⁶ Szemmel láthatóan Révész nem „engedi” a karosi leleteknek, hogy azok átlépjék a „bűvös” 950-es éveket, vélhetően 955-öt. Vajon mivel valószínűsíti Révész azt, hogy a karosi trapéz alakú kengyel a típus *legkorábbi* darabjai közé tartozik? Az egyetlen „érv”, hogy temető szélén fekvő sírról van szó, nem jöhet komolyan szóba, hiszen a sír temetőben elfoglalt helye csak relatív és nem abszolút kronológiát ad, azt jelzi, hogy bizonyosan későbbi, mint a domb tetején levő sírok. Más szavakkal: a II/41. sír helye éppen a sír *relatív* késői voltát mutatja, ami összhangban van azzal, hogy a benne levő trapéz alakú, vállas kengyel elsősorban a 10. század második felének régészeti tárgya lehet. Ugyanez a keltezési lehetőség merült fel az imént tárgyalt karoling-normann típusú kengyel esetében is. E sírok halottjainak eltemetési idejeként tehát gyanúba foghatók a 960-as évek vagy akár a még későbbi évtizedek is. Nem haszon nélküli megemlíteni, hogy a II/41. sírban bronzveretes tarsoly és vasszablya is volt. Ezek szerint ezekre a tárgyakra is érvényes lenne a 960 utáni földbe kerülés? Kovács László a szablyakard fegyverváltás idejét pénzletekkel „keltezett” sírok alapján akként határoz-

ta meg, hogy a szablyás sírokat „a 970/80-as évekig áshatták meg”, de nem zárta ki, hogy a szablyákat tovább is használhatták,²⁷ sőt készíthették is. Maga Révész elismeri, hogy a nevezetes „bécsi szablya a X. század közepén vagy az azt követő évtizedekben készült, talán Taksony nagyfejedelem uralkodása alatt”, de ehhez már nem volt köze a felső-tiszai fejedelmi központnak (Karosnak) és a mellette dolgozó ötvösműhelynek, amelyek ekkor már nem léteztek.²⁸ Kezd tehát körvonalazódni, hogy miért ragaszkodik Révész minden karosi sír 950-es évek (955) előtti datálásához.

Egy rövid kitérő erejéig azt szeretném felvillantani: olyan esetekben, amikor a tárgy hordozta magán a hosszú — mi több: igen hosszú — használat jegyeit, tehát maga szolgált valamiféle, időre utaló bizonyítékkal (ami — persze — nem abszolút kronológia), milyen következtetésekre jutott Révész annak érdekében, hogy ebből a leletek minél korábbi volta (és minél korábbi földbe kerülése) adódjék. Ezt írja: „A karosi II/52. sírban talált övveretek rendkívül kopottak, némelyik közülük javított vagy töredékes is. Mindez hosszú használatukat jelzi.” Ha viszont ezeket egy, 895 utáni műhely munkájának tekinti, könnyen lehet, hogy a rendkívül erőteljes kopás magyarázatául nem elégséges még a 955-ig eltelt idő sem. De mert a sírban 905/906-ban vert arab dirhemek és Gyermekek Lajos (899–911) mainzi denárai találhatók, ebből Révész arra a következtetésre jut: „tulajdonosuk *legkésőbb* [kiemelés tőlem – K. Gy.] a X. század első negyedének végéig élhetett”. A pénzletek keltező értékéről fentebb elmondottak tükrében ez igazol(hat)atlan feltevés. De még így is kevesellhette Révész a 895 és 925 közti 30 évet a nagymérvű kopás magyarázatára, ezért jutott arra az újabb, megint igazol(hat)atlan feltételezésre, hogy a sírban nyugvó személy („vezér”) „hatalmi jelvényeihez már 895 előtt is hozzájuthatott”. (A feltett „kitűnő keleti párhuzam”-okra általában történő hivatkozásnak nincs pontos kort jelölő értéke.) Ahhoz azonban, hogy a feltételezés egymás élére rakott „kártyalapjai” megálljanak ideig-óráig, és ne omoljanak rögvest kártyavárként össze, még egy feltevésre volt szüksége Révésznek. Arra nevezetesen, hogy Etelközben működött magyar ötvösműhely, ez nem szűnt meg a honfoglalás körüli években, hanem — zavartalanul! — folytatta működését immár a Kárpát-medencében. Természetesen Révész ezt a kártyát is megjátszotta, és ezt a lapot ugyancsak élével a korábbi kártyalapok élére helyezte. Íme: „A II/52. sírban nyugvó vezér övdíszzeit azonban — akár Etelközben is — egy olyan ötvösműhely készíthette, amely a fejedelmi ház szolgálatában állott, s mint ilyen, 895 után is a fejedelmi központ területén működött.” Mivel pedig „a veretes övek... nagy része, egyes típusok... pedig döntő többségükben a felső-tiszai temetőkből láttak napvilágot”, ez — mások mellett — arra utal: „a X. század első felében a Felső-Tisza-vidéken volt a magyar nagyfejedelmek hatalmi központja.” Márpedig „hogy a X. század közepén nagymértékű hatalmi átrendeződésre került sor a magyar törzsszövetségen belül, ezt az elgondolást — a fejedelmi kíséret felső-tiszai temetőinek ez idő tájt történő megszűnésével — ... a régészeti adatok *egyértelműen* [kiemelés tőlem – K. Gy.] alátámasztják”; az új hatalmi centrum „átkerült Székesfehérvár-Budapest-Esztergom körzetébe”.²⁹ Kiderült tehát: Révésznek azért fontos a karosi temetőket 950 tájával lezárni, hogy ezek ekkori felhagyása illeszkedhessék a 955 körül feltett hatalomváltáshoz, illetve még in-

kább azért, hogy 950 tája előtt Karos vidékén lehessen feltételezni az utóbb Dunántúlra került fejedelmi központot. Erről a nézetről majd később szólok, most — kitérőm végén — csak arra szeretnék utalni: igazolatlan elemek láncolata „épül” Révész okfejtésében egymásra. Nincs bizonyítéka a feltett etelközi ötvösműhelyre, nincs arra, hogy ha ilyen volt — mert végső fokon lehetett —, az a fejedelemé volt, nincs arra sem, hogy az változatlanul áttelepedhetett a Kárpát-medencébe, mégpedig éppen Karosra vagy vidékére.

Egyelőre azonban folytassuk annak ismertetését, miként keltezett régészeti leleteket horizontokkal és analógiákkal Révész László! Immár azonban magyarázatot kaptunk Révész azon igyekezetére, hogy miért nem hajlandó egyetlen, 950 utáni temetkezésre utaló halvány nyomot sem mérlegelni, hogy miért irányul minden igyekezete arra: semmi adat ne zavarja azon feltételezését, hogy Karos temetőit 950 táján használói felhagyták. Íme, ezen igyekezet következő példája, még mindig az övveretek tárgyköréből. A karosi II/16. sírból négy bronz övveret került elő. Révész alábbi „legközelebbi párhuzamaikat” sorolta elő, a keltezésre vonatkozó — általam zárójelben közölt — utalással:

1. Magyardiószeg, 1. sír (a 10. századon belül pontosabban nem keltezhető);
2. Taksony (10. század második fele –11. század első fele);
3. Gáva-Vásártér, 1. sír (10. század vége –11. század);
4. Miskolc-Repülőtér, 4. sír (éppen Révész László szerint a temető a 10. század második harmada –11. század első harmada közötti időre datálható, a 4. sír a temető első periódusára).

Ezen adatsort követően Révész — nem kis meglepetésemre — így összegezte a párhuzamok vizsgálatából levont „eredményeit”: „A fent ismertetett leletek zöme a X. század[i] közepére, második harmadára keltezhető.” Magam úgy gondolom, három vagy négy adatból egy (a 4. számmal jelzett) — az is éppen Révész datálása — nem tekinthető azok „zömé”-nek. A második adat esetén ugyanis 950 utántól, a harmadik esetén 975 utántól *indul* a keltezés lehetséges időhatára, a negyedik adat (az 1. számú) pedig egyik álláspontot sem gyámolítja. Révész tehát már ekkor affelé „kacsint”, hogy ne kelljen átlépnie a „bűvös” 950-es éveket. Álláspontja igazolására bevonja a vizsgálatba — datálása szempontjából aligha szerencsésen — a vizsgált (tehát a karosi II/16.) sírban talált fokos bárdot is, amely szerinte „közvetett módon megerősíti” a bronz övveretek 10. század közepére, második harmadára valló keltezését. Ennek a fokos bárdnak egyetlen párhuzama van a Kárpát-medencében (Kecel-Vádéi dűlő 2. sír), ahol kétélű karddal együtt látott napvilágot, így — véli Révész — „a X. század második harmadánál korábbra semmiképpen sem datálhatjuk ezt a sírt”.³⁰ „A X. század második harmada” azonban eufemisztikus kifejezés. Elvileg a 933–966 közti időt jelöli, de akkor szokták használni, amikor a datálásból e 33 év második fele (950–966) nem zárható ki; ellenkező esetben ugyanis „a század második negyede” megjelölés járja. Hogy a kétélű kardos temetkezések valóban nem helyezhetők 950–960 elé, azt Kovács László vizsgálatai valószínűsítették, aki szerint az ilyen sírok „a korabeli idegen, ill. magyar érmék hiánya alapján nagyjából a 955/70-es és az 1010/20-as évek közötti időszakra keltezhetők”.³¹ A II/16. sír négy övveretének fentebb bemutatott négy párhuzama és az ugyanott lelt fokos bárd alapján Révész

szerint „a tárgyalt karosi övveretek készítését, sírba kerülését is a X. század közepére kell helyeznünk”. Ezzel az összegzéssel két gondom van. Egyrészt az, hogy Révész megfogalmazásában a készítés és a sírba kerülés teljesen egybecsúszott (mintha e tárgyak eleve azért készültek volna, hogy rögvest a föld alá tegyék őket). Súlyosabb a második gondom, ugyanis sem az övveretek párhuzamai, sem a fokos bárd egyetlen kárpát-medencei megfelelője nem sugallja azt a lehetőséget (még szélső határesetként sem), hogy az ezekkel egy sorba állítható karosi leletek a 10. század közepén sírba kerülhettek volna. Az analógiák alapján optimális esetben is a 10. század második felére gondolhatunk.

De vajon elismerte-e Révész az analógiák bizonyító erejét? Nem olyasmit kérek-e számon tőle, amitől elhatárolódott? Már önmagában az a körülmény, hogy mindenütt párhuzamokat, megfelelőket vonultatott fel, kellő bizonyosság arra, hogy lehetségesnek tartja az analógiákkal, horizontokkal való keltezését. Ezt rövid soron az ugyanezen (II/16. számú) sírból való övveretek párhuzamaiként számba vett leletekről nyilvánított véleményével igazolhatom. Mivel Révész a II/16. sír négy bronz övveretét — mint láttuk — 10. század közepi temetkezésből eredeztette, s mivel e verettípushoz sorolta, annak legdíszesebb változataiként vette számba a zempléni vezéri sír aranyozott ezüst övvereteit s a velük teljesen egyforma bodrogvécsi leleteket, ebből következően a karosi II/16. sír övvereteinek keltezését érvényesnek tekintette a zempléni és bodrogvécsi veretekre is, szerinte ez utóbbiak „sírba kerülésével *legkorábban* [kiemelés tőlem – K. Gy.] a X. század negyedik, ötödik évtizedében számolhatunk”. (Vajon mi lehet Révész szerint a *legkésőbbben*?)

Nagyon érdekes Révésznek a II/16. sír alapján levont, imént idézett megállapításait összevetni azzal, amit általában tett a karosi temetők övvereteivel kapcsolatban. Úgy vélte, hogy az övvereteket használók időszakát „aligha szűkíthetjük egy-egy generáció életének időtartamára, és ezek segítségével sem lehet elkülöníteni egymástól a honfoglaló első, második, harmadik stb. generáció tagjait... Egy-egy változatos formájú díszítményekből... összeállított övkészlet szinte minden darabjának más-más sírokban találjuk meg a párhuzamait”. Ez az elv *gyökeresen* más, mint amit Révész a gyakorlatban alkalmazott. Sajnos, az elvvel önmagának mondott ellent, hiszen éppen Karossal kivételt tett, ott nem ismerte el azt, hogy az övveretek a honfoglalók harmadik nemzedékéhez is kapcsolódhattak (már amennyiben a harmadik nemzedék élete átlépte volna a 950-es évek első felét). De gondom van az ezen elvet alátámasztani hivatott konkrét esettel is. Révész ugyanis ezt írta: „E vizsgálati módszer gyengéjét itt csak egyetlen példával illusztráljuk: a (közöletlen) fonyódi sírt a benne talált Provence-i Hugó érme alapján *Mesterházy K.* a honfoglalók második nemzedékéhez köti. Csakhogy e lelet egy olyan övcsatot is tartalmaz, melynek pontos mása Szerencsen került elő. A szerencsi virágdíszes övveretek megfelelői pedig a karosi II/52. sírból ismertek. E karosi lelet viszont — a benne talált érmék alapján is! — *bizonyosan* [kiemelés tőlem – K. Gy.] a X. század első negyedében került a földre, tehát *mindenképpen* az *első* [kiemelés tőlem – K. Gy.] honfoglaló generáció hagyatéka!”³² A karosi II/52. sír 925 elé keltezése távolról sem *bizonyos*, sőt éppen erősen vitatható eljárás, ugyanis — korábban szó volt róla — ez esetben a benne levő érméknek

verésük után alig egy évtizeddel már sírba kellett volna kerülniük. Ha a karosi II/52. sír érméi esetében néhány évtizedes használatot tételezünk fel (amire minden alap megvan), akkor máris eltűnik minden ellentmondás abból a levezetésből, ami a fonyódi és a karosi II/52-es sír, valamint az ezeket összekötő övvereteket magukban rejtő sírok között Révész szerint fennáll. A fonyódi sírban talált érme, amely Provence-i Hugóé volt (vagyis a 930–940-es években verték), csakis *legkorábban* a honfoglalás második nemzedékéhez tartozó személyé lehetett (mert egyébként a filius ante patrem esete állna elő). Nem feltétlenül a vizsgálati módszerrel van tehát baj, hanem Révész azon felfogásával, amely egy makacsul képviselt, olykor az adatok ellenében is védett preconcepcióhoz igazodik, ahhoz, hogy a három karosi temető 105 sírjának egyetlen (összességében sok ezerre rúgó) lelete sem későbbi a 10. század közepénél.

Érvényesnek tekinti ezt Révész természetesen a kiemelkedő jelentőségűnek vélt tarsolylemezekre is. Mivel a tarsolylemezekkel azonos helyen előkerült pénzeket 884–926 között verték, Révész szerint ennek alapján „valószínű, hogy valamennyi tarsolylemez a X. század közepére már földbe került. Ennek egyedül a bodrogvécsi sírban talált szablamarkolatú kard mondana ellent”, de mivel a lelet elkallódott, „pontos tipológiai meghatározásra nincs lehetőség”.³³ Olyan szablamarkolatú kardos sír, amelyet érme keltez, kettő van a Kárpát-medencében, az egyik éppen Bodrogvécsen, azonosítatlan korú dirhемmel, a másik pedig a Szeged-Csongrádi (sugar)úti temető 1. sírja, benne VII. Bíborbanszületett Konstantin és II. Romanosz érméje, amelyet 948–959 közötti időben vertek. Kovács László szellemes alternatívája szerint a bodrogvécsi „sír kormeghatározása attól függ, hogy az egyébként egyedülálló leletpárosból a tarsolylemezzel kíséreljük-e meg keltezni a szablamarkolatú kardot vagy fordítva”.³⁴ A Szeged-Csongrádi (sugar)úti temető bizánci érméje ugyanis nem teszi lehetővé azt, hogy a vele egy sírban levő szablamarkolatú kard földbe kerülését 950 elé helyezhessük, sőt inkább a 960–970-es évek jönnek szóba *legkorábbi* dátumként. Ha ez így van, a (sokáig használt) tarsolylemezek eltemetését sem lehet lezárni a 950 előtti időben. (Emlékeztetni szeretnék a fentebb már említett mozzanatra: a karosi II/41. sírból egy bronzveretes tarsollyal együtt olyan trapéz alakú kengyel került elő, amely lehetővé tenné a sír 10. század második felére történő keltezését.)

Anélkül, hogy feladatomnak tekinteném Révész László terjedelmes könyve valamennyi keltezésének átvizsgálását, azt, hogy kellő körültekintéssel járt-e el a datálásban, még egy tárgytypus időrendjében elfoglalt álláspontjára kell kitérnem, a karperecére. Szabó János Győző szerint „a két vékony huzalból sodrott karperecek már a X. sz. második negyedében is közkedveltségnek örvendhettek”. A karosi II. temető sírjaiban azonban nem ezek a típusok fordultak elő, hanem olyanok, amelyeket Szabó 930–1000 közé keltezett. Mi több, szórványként még olyan vastag karperec is előkerült a II/72. sírból, amely Szabó táblázatán 1000 utániként szerepel, összhangban azzal a megállapításával, hogy „a huzal karperecek körében a bonyolítás és a huzal vastagodás irányában növekvő tendencia érvényesült”.³⁵ Révész ezzel kapcsolatban azt jegyezte meg: a huzal karpereceket nem törölhetjük „a X. század első *harmadának* [kiemelés tőlem – K. Gy.] leletei sorából”, hiszen „a Felső-Tisza-vidék, de a Kárpát-medence más, X. század első

felére [kiemelés tőlem – K. Gy.] keltezhető rangos temetőiből és sírjaiból is ismeretek”. Hogyne lennének ismertek, hiszen Szabó János Győző 925 utáni közkedveltségükről szól, az azonban egyáltalán nem mindegy, hogy egy század első harmadáról vagy első feléről szólunk-e. Révésznél megint a pénzek jutottak nagy szerephez a keltezésben, szinte egybemosva a pénzek verésének és földbe kerülésének idejét. Huzalkarperecek Vereben 858–924 között vert érmék, Kisdobraligahomokon pedig 892–911/912-ben vert arab dirhemek társaságában kerültek elő. Kötve hiszem, hogy egy 924-ben vert érme már 925 előtt egyáltalán, vagy akár egy 912-ben a közép-ázsiai verdét elhagyó arab pénz már tíz évvel utóbb nagy valószínűséggel a Kárpát-medencében földbe került volna. Révész azonban mindeme, óvatosságra intő mozzanatok ellenére is így összegezte a huzalkarperecek kronológiájával kapcsolatos álláspontját: „e karperec típus használatával a honfoglalók *első* [kiemelés tőlem – K. Gy.] nemzedékénél is számolhatunk, s sírba kerülésük már a honfoglalást követő *első* [kiemelés tőlem – K. Gy.] évektől megindulhatott.” Annyi engedményt tett mindössze, hogy elismerte: „Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy tömeges elterjedésük valóban csak a X. század második harmadától mutatható ki, s főként a köznépi temetők leletanyagára jellemzők.” Vajon mi magyarázza azt, hogy a karosi huzalkarperecek Révésznél kivételes elbánásban részesültek, és már a honfoglalás utáni *első* években, azaz 899–900 táján földbe kerülhettek? Ha ebben Révésznek lenne igaza — feltéve, de meg nem engedve ezt —, akkor ez nyilván döntően érintené az ún. *köznépi temetők* keltezését is. Ne feledjük, eddigelé kivétel nélkül arról az ezer sírról beszéltünk, amely Hampel A néven vált ismertté, a köznépi sírok viszont 25 ezres számot tesznek ki. Nos, nem kis bátorságra vall Révésznek azon — a kárpát-medencei köznépi temetők kronológiáját alapvetően érintő — datálási „ötlete”, amely a karosi huzalkarperecek általa adott — imént tárgyalt és általam bírált — időrendjére épül: „véleményem szerint tarthatatlan az a nézet, mely köznépi temetőink sorozatát legfeljebb a X. század második harmadától-közepétől indulónak tekinti, részint a karperecek tipológiája alapján, másrészt arra hivatkozva, hogy nincs a leletek sorában bizonyosan az első generációra jellemző tárgy. Túl azon, hogy ilyeneket — objektív okokból [?? – K. Gy.] — azokban nem is igen várhatunk, e karperecek *bizonyíthatóan korai* [kiemelés tőlem – K. Gy.] felbukkanása révén nincs akadálya annak, hogy az ezeket tartalmazó sírok megásását a X. század első évtizedeire keltezzük”.³⁶ Úgy vélem, az analógiákkal és horizontokkal való keltezés Révész által követett — előítéletektől befolyásolt, elsietett általánosításokkal terhelt — gyakorlata csak aláhúzza azon megállapításomat, amelyet vitatott könyvemben tettem: „a történelemnek lételeme az idő, a régészet pedig éppen a (pontos) idővel áll hadilábon.”³⁷ Ehhez most csak annyit tennék hozzá, legalábbis az a régészet, amit Révész László űz.

3. Keltezés „vegyes érveléssel”

Kicsit hosszabban kell idéznem Bálint Csanádot: „Német nyelvterületen e kifejezés (»gemischte Argumentation«) jelöli azt a módszert, mely a magyarországi és általában: kelet-európai kora középkori kutatásban igen elterjedt. Ez abban áll, hogy amikor valaki egy tárgy, leletegyüttes stb. olyan régészeti és/vagy törté-

neti értékelésébe fog, mint például a kor, az etnikum stb. meghatározása, akkor egy másik régészeti adat interpretációjára vagy valamilyen hipotézisre, igen sokszor pedig történeti adatokra, körülményekre, rosszabb esetben: történeti elméletekre támaszkodik. A mindig a megismerés biztos voltára törő európai filozófiában viszont Arisztotelész óta egyértelműen eldőlnék számít, hogy különböző nemű vagy kategóriájú dolgokat összevetni, -kapcsolni, -hasonlítni csak igen korlátozott feltételek mellett lehetséges. A régészet számára ez azt jelenti, hogy történeti adatok és régészeti tények vagy megfigyelések összekapcsolása kizárólag akkor kísérhető meg, ha az utóbbinak abszolút kormeghatározása *biztos* [kiemelés tőlem – K. Gy.] alapon nyugszik, különben az a helyzet áll fenn, hogy egy bizonytalanul egy bizonytalanul odakapcsolható adattal kívánunk értelmezni.”³⁸

A magyar régészettudomány — egészen a hitelvesztés határáig eljutóan — az elmúlt évtizedekben oly sok alkalommal igazodott éppen divatos történeti elméletekhez, illetve kísérte meg a maga eszközeivel alátámasztani ezen elméletek igazát, hogy nem is lehet feladatomban minden egyes „eset” elősorolása, inkább jelzésszerűen utalok csak néhány közismert példára. Ilyen a nagyszentmiklósi kincs esete. Ezt neves régészek tekintették magyar ötvösmunkának, és hozták kapcsolatba a 11. század első évtizedeiben élt Ajtonnyal.³⁹ Ilyen a korai magyar várak kérdése; egy időben bevett gyakorlat volt azt bizonygatni, hogy a magyar mint várépítő nép már a honfoglalás korában épített erősségeket, mígnem aztán a régész Bóna István radikálisan leszámolt ezzel a vélekedéssel⁴⁰ (remélhetően maradandó eredménnyel). Ilyen a 10. századi dukátus kérdése. A magyar régészek jelentős része kritikátlanul fogadta el azt az elméletet, hogy a hercegség már a 10. század elejétől létezett, a csatlakozott katonai segédnépek szervezete volt, s területén idegen (kavar) emlékanyag jöhet csak elő.⁴¹ Ilyen a 10. századi előkelők helynevekkel „bizonyított” nomadizálásáról szóló felfogás, egyes régészek szorgalmasan rajzolgatták a feltett téli és nyári szállások közti, régészeti lelőhelyekkel tarkított útvonalakat, helynevekből próbálva meg meghatározni azt, ki nyugodott a 10. században megásott sírban.⁴² Nem folytatom a sort (bár folytathatnám), legyen elég Bóna István összefoglaló megállapítását idéznem: „régészetünk lép-ten-nyomon az éppen korszerű (divatos) vagy uralkodó történelmi elméletek-szemléletek uszályába került. Azt hitte, akkor jár el tudományosan, ha saját eredményeit az írott forrásokból legutóbb kiolvasott, frissen »elfogadott« értékeléseknek rendeli alá, jobb esetben: mellé. A következmények — éppen témánk [ti. a várak – K. Gy.] kapcsán — közismerten súlyosak, a vegyes (történeti elmélettel párosított régészeti) érvelés ugyanis a régészetet tüntette fel megbízhatatlan, önálló keltezésre, értékítéletre képtelen tudománynak. *Nem is alaptalanul* [kiemelés tőlem – K. Gy.]. Határainkon kívül a 10. század végi–11. századi leletekkel keltezett sáncok és várak következetes »premagyar, antemagyar« visszadatálása, határainkon belül pedig ennek magyar megfelelője: 11. századi leletek korai 10. századi visszakeltezése, szélsőséges esetekben (nem is ritkán) csak 12–14. századi leleteket szolgáltatató ásatások és várak 10. századi »történelmi« datálása *a régészet hitelét ásta alá* [kiemelés tőlem – K. Gy.]”⁴³ Bóna idézett szavai avatott szakember véleményével támasztják alá, hogy mekkora keltezési tévedések terhelték a magyarországi régészetet (azaz nem kevesen a archeológusok

közül vágyaikat vetítették vissza korai időkbe). Révész vitacikkében azt sugallja, mintha én minősíteném a régészeket „fantaszta, de ugyanakkor szolgálai alázatú társaság”-nak. Én soha ilyent le nem írtam! Kérem ugyanakkor az Olvasót, fussa át még egyszer Bóna István itt idézett sorait, hogy világosan kiderüljön: a régész Bóna írt a régészekről valami effélet. A hasonlóság megállapításához nem haszon nélküli az értelmező kéziszótár meghatározásainak figyelembe vétele: fantaszta az, aki képtelen tervek szöveget, szolgálainak pedig az az eljárás minősíthető, amely valamely mintát egyéni mérlegelés nélkül követ.

Bóna István megállapításával maradéktalanul egyetértek. Úgy gondolom, fontos szempontra mutatott rá akkor is, amikor „magyar megfelelő”-ről beszélt, arra a „versenyre” hívta fel a figyelmet, amely határokon kívüli idegen és határainkon belüli magyar régészek között folyt (folyik), az előbbieket saját vélt etnikumuk leleteit keltezték (keltezik) a magyar elé, a hazaiak pedig a magyar anyagot datálták (datálják) a lehetségesnél olykor sokkal korábbra. Ebbe a „versenybe” magyarországi régészek is belementek, anélkül, hogy felmérték volna: ezzel az eljárással a „versenyt” nem lehet megnyerni (nem tudnak a teljes szakmai ellehetetlenülés nélkül a szomszédok elé datálni), de a tudományos hitelt el lehet veszteni. Fentebb említett példám túlnyomórészt már a múltat jelentik, a tudománytörténet tárgykörébe tartoznak. A magyar tudósok — úgy tűnik — többsége ma nem tekinti a nagyszentmiklósi kincset magyarnak és Ajtonyhoz kapcsolhatónak, nem hisz a magyarok által a 10. század első felében emelt várak létében, nem fogadja el a dukátus 10. századi létét, nem rajzol szállásváltó utakat későbbi helynevek alapján annak érdekében, hogy megtudja a megtudhatatlant: merre nomadizáltak a 10. századi előkelők. A Bóna István által ostromozott, „historizáló” régész az azonban nem halott. Eleven voltára Révész könyve a tanú. Úgy látom, Révész nem körültekintően keltezte anyagát, szemmel láthatóan arra törekedett, hogy 950 utánról a karosi temetőben egyetlen leletet se kelljen datálnia. (Magam persze nem azt állítom, hogy *minden* karosi lelet 955 utáni, csak azt, hogy jelen tudomásunk szerint *lehetnek* — vagy talán vannak is — ilyenek, azaz a karosi temetőt nem hagyták fel feltétlenül 950 körül vagy a 950-es évek első felében.)

Révész egy történeti tényre meg egy történeti feltevésre építette mondandója egészét. A történeti tény: 955-ben a magyarok Augsburgnál vereséget szenvedtek. A tény nem vitatható, de az már nagyon is kérdéses, hogy volt-e ennek az eseménynek régészetileg közvetlenül kimutatható hatása éppen Karoson, amely a Kárpát-medence Augsburgtól távol eső részén fekszik. Fontos hangoztatni: a Karoson talált érmék legkésőbbi darabjai Berengár császár (915–924) pénzei. Bár érmék fennmaradásából (azok vázolt esetlegességei miatt) messzevezető következtetésre nem lehet jutni, feltűnő, hogy nincs 915/924 utáni veret Karoson. Vajon mutathat-e ez arra, hogy a karosiak egészen 950 tájáig élénken benne éltek a kor magyar nagypolitikájában, hogy 955 tragikusan érintette őket, s hogy ekkor hirtelen döntő változás történt velük, azaz felhagytak ottani temetkezésükkel? Nem tudom. Révésznek azonban, ha nagy horderejű elméletet „telepít rá” történeti eseményre, tudnia kell annak hatásrendszerét is, mert egyébként légvárakat épít, kártyalapokat rak élükkel egymásra. Mit tud a történész? Két dolgot bizonyosan.

Az egyik: a honfoglalás utáni évtizedekben a magyarokban páni félelem élt a besenyők iránt. Ennek az érzésnek Bíborbanszületett Konstantin többször is hangot adott a birodalom kormányzásáról szóló művében. „A türkök [= magyarok] nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől”, illetve más helyen a magyarok fejének szájába adva a szót: „mi nem kezdünk ki a besenyőekkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.” Megint más helyen: a magyarok az etelközi vereség óta „nem vették fel a harcot a besenyőkkel”.⁴⁴ Igaz, 934-ben szövetségben voltak egy katonai akció erejéig besenyők és magyarok⁴⁵ (vagy csak bizonyos magyar törzsek?), de a besenyőktől elszenvedett és a honfoglalásba torkolló súlyos vereség után még hosszú ideig oly nagy félelem élhetett a magyarok körében a besenyőktől, hogy közvetlenül 895 után a magyar nagyfejedelem aligha a besenyők szomszédságában választotta volna ki központját. A másik: a 955. évi augsburgi csatát közvetlenül követő időben — 958-ban megkezdett munkájában — írta a 972-ben meghalt Liudprand: „a magyarok népe a legszentebb és felettébb győzhetetlen [I.] Ottó király hatalmától megrémülve... mukkanni sem mer.”⁴⁶ Teljes joggal írta az e fordítást is adó Makk Ferenc: a Lech mezei vereség után „szinte páni félelem fogta el a magyarságot, ami csak a besenyőktől való korábbi rettegéshez volt hasonlítható”.⁴⁷ Elképzelhetetlen, hogy egy felelős politikai központ — miközben még arról sem lehetett meggyőződve, hogy a besenyők nem folytatják-e a magyarok üldözését a Kárpát-medencén belül — közvetlenül 895 után ellensége és legyőzője szomszédságában alakítja ki központját, a magyar szállásterület éppen legkeletibb (északkeleti) szélén.⁴⁸ Ennél nagyobb tévedésről már csak akkor tett volna e központ tanúbizonyságot, ha székhelyét röviddel 955 után az ellenséges németek „torkába”, Esztergom vidékére helyezte volna át. Révész e két nehézség (a fejedelmi központok megválasztásának két vastos ellenérve) közül az utóbbit nem is érzékelte, az előbbi súlyát lekicsinyellte. A besenyőktől való félelemről ezt írta: „Mindebből azonban egyáltalán nem vonhatók le mélyreható következtetések. A magyar vezetőket akkoriban lefoglalták sorozatos nyugati hadjárataik, s különösebb érdekük aligha fűződött a besenyőkkel való konfrontációhoz.”⁴⁹ Révésznel fel sem vetődik, hogy az írott forrásadatokat gondosan mérlegelje, illetve hogy a besenyő-magyar viszonyban ne csak a magyar vezetők — egyoldalúan feltételezett — érdekeit hangoztassa.

Az, hogy Révész 955-höz mint záródátumhoz kapcsolta a karosi leletegyüttest, még mindig csak a kisebbik baj (bár szerintem már ez önmagában elég vitára okot szolgáltató eljárás, ugyanis az eseményhez kapcsolás pusztán lehetőségét nem előzte meg elfogulatlan, minden apró mozzanatra kiterjedő, igen gondos kronológiai vizsgálódás). De itt legalább egy *valós történeti esemény* szolgál alapként. Sokkal súlyosabb, hogy Révész is „historizál” (még hozzá alap nélkül), azaz *igazolatlan történeti feltevés*hez igazítja a maga gondolkodását. Ezt írja: „A történeti kutatás — elsősorban Györffy Gy. révén — az elmúlt évek során egyre erőteljesebben hangsúlyozta, hogy a X. század folyamán az Árpád-utódok között többször is konfrontációra kerülhetett sor, melynek elsődleges oka a fejedelmi hatalomért vívott küzdelem volt. E küzdelmek — az utóbbi időben ismertté vált, a magyarok

942. évi spanyolországi kalandozását, s az ott elfogott magyar harcosoknak a korabeli törzsszövetségi méltóságokat bemutató vezérnévsor alapján — főként a 942–48, valamint a 955 körüli időszakban éleződhetettek ki.”⁵⁰ Elvileg magam sem zárkózom el annak feltevésétől, hogy hatalmi harcok a 10. századi magyar vezetők között lehettek (sőt bizonyára voltak is), de nyomatékosan leszögezem: ezekről semmi konkrétumot — sem személyeket, sem időpontokat — nem tudunk (az első és az utolsó ebben a sorban Koppány 997. évi hatalommegszerzési kísérlete). A Révész által említett dátumok és a hozzájuk kapcsolt hatalomváltás(ok) ugyanis nem rendelkeznek forrásos megalapozottsággal. Ami a Györffy által 942–948 tájára tett belső villongásokat illeti, ezek forráskritikai megalapozatlanságára, ötletszerűségére Makk Ferenc mutatott rá.⁵¹ Magam arra utaltam: a 10. század közepén a magyar nagyfejedelmi poszton bekövetkezett változás (a Fajsz-Taksony csere) összekapcsolása a 955. évi augsburgi vereséggel „nem több, mint pusztá — igaz, nem minden valószínűséget nélkülöző — gyanú... Túlságosan kevéssé ismerjük a magyar viszonyokat a X. században ahhoz, hogy egy efféle feltevést a valószerűség igényével megkockáztathassunk”.⁵² Továbbra sem látom be annak indokolt voltát, hogy a pompás karosi leletek mögött fejedelmi központnak kell állnia. Erről vitatott könyvemben írtam. Ottani megállapításomhoz („Révész régészeti adatokkal, megfigyelésekkel próbált történelmet írni anélkül, hogy alaposan figyelembe vette volna a történeti [írott] források közvetlen és közvetett tanúságait”⁵³) most azt tehetem hozzá: Révész úgy próbált történelmet írni, hogy régészeti szempontból sem járt el igazán körültekintően. Nem csökkentheti e téren Révész felelősségét az, amit már a dolgozat elején kifejtettem: tökéletes keltezés sora esetén sem bizonyos, hogy a régészetnek módja van olyan feladatok elvégzésére, főleg a régészeti leletekben ritkán nyomot hagyó politikátörténet terén, amelyek a történettudományra tartoznak.

4. Keltezés kiválasztott tárgytypusokkal

Az ide vonható kérdéseket már fentebb, a 2. pont alatt érintettem, kimerítő tárgyalásra nem vállalkozhatom. Szabó János Győző egy megállapítását kell egyetértően idéznem, amit a sarudi temető egyes kiválasztott tárgytypusokkal való keltezése dolgában tett: „A sarudi temető régészeti jól keltezhető leletei számunkra a nyakperecek, a karperecek és az érmék. Láttuk, hogy a temető nyakperecei a X. sz. harmadik harmada és a XI. sz. harmadik negyede közé kelteznek. A karperecek még tágabb időhatárokat jelölnek: a X. sz. 3. harmada és a XII. sz. eleje között mintegy 150 éves időszakot, öt generáció temetkezését is átfoghatják. A két ékszerfajta együttesen viszont igen szűk korszakra is enged következtetni, ha a minimális időhatárookra gondolunk: elképzelhető egy X. sz. vége és a XI. sz. második negyede közti időszak is, amely egy generációt jelentene. Mindez jól érzékelteti, hogy egy-egy kiragadott tárgytypussal és környezetüktől elszakítva, nem a temetkezési rendben gondolkodva, az abszolút időrendi keltezés lehetőségeinek korlátai vannak.”⁵⁴ Hozzá kell azonban tennem: *több* tárgytypus együttes keltezése csak akkor tekinthető megnyugtatónak, ha *egy-egy* tárgytypus keltezése körül minden rendben van. Ne feledjük: a keltezés „piramisának” talapzata az egyes tárgyak, egy-egy tárgytypus datálásán alapszik. Ezzel végére értem a Bálint Csa-

nád által — a honfoglaló nemzedék(ek) régészeti hagyatékának meghatározására — felsorolt keltezési módszerek áttekintésének. Viszont az ott olvashatókat meg kell toldanom néhány további ponttal.

5. Keltezés természettudományos módszerekkel

Két mozzanatra szeretnék ennek kapcsán utalni. Az egyik a kémiai elemzés, a másik a radiokarbon vizsgálat (C 14-es módszer). Az előbbi eljárás Lengyel Imre jóvoltából gyökeret vert Magyarországon. Ez a módszer relatív kronológia nyújtására alkalmas, azt mondja meg, hogy hozzávetőlegesen mennyi ideig, hány évig használták a temetőt. Így jutott Lengyel arra a következtetésre, hogy pl. az imént említett sarudi temető élettartama 70 ± 20 év, illetve hogy a szabolcsi temetőé (az ott feltárt sírok túlnyomó többsége vonatkozásában) 200 ± 40 év.⁵⁵ Sajnálatos, Karos (és még sok-sok más lelőhely) esetében ma még nélkülözniünk kell a kémiai vizsgálatot, pedig bizonyára nem lenne közömbös ennek eredménye a temetők használatának időtartamát illetően.

Az abszolút kronológia terén adhat felvilágosítást a C 14-es módszer. Nem ok nélkül szólott Makkay János egészen frissen „a ma legtudományosabb eljárásnak számító radiokarbon keltezés”-ről.⁵⁶ Sajnálatos, hogy ez az eljárás a szerves anyagú régészeti leletek időmeghatározására nem vert gyökeret Magyarországon, pedig immár — Hertelendi Ede révén — a hazai (debreceni) vizsgálat lehetősége is biztosított, amit oly sokáig nélkülözni kellett. Az még csak-csak némileg érthető (?) volt, hogy távoli országokba nem vitték el a magyar régészek anyagaikat C 14-es vizsgálatra, de hogy Debrecenbe sem küldik el, semmivel sem igazolható. Hogy mekkora tartózkodás figyelhető meg a módszer vagy inkább annak meglepő(nek tűnő) eredményei iránt, jól mutatja Bálint Csanád alábbi megjegyzése, amelyet egyik könyve „Avar továbbélés a 9. században” című fejezetében tett. Ezt írta: „Kommentár nélkül említsünk meg itt egy C 14-elemzést is, amelyet a čelarevói (magyarul Dunacséb, Jugoszlávia) késő avar temetkezési hely leletanyaga alapján végeztek el. Ennek megfelelően a sír a $969. \pm 66$ évre (British Museum Laboratory) tehető”.⁵⁷ Eszerint egy „továbbélő” avar a 10. században vagy esetleg a 11. század elején élt, amely adat kalibrálva mindenképpen 11. századi (1 Sigma cal. AD 1004–1174, 2 Sigma cal. AD 969–1227) időt jelent.⁵⁸

Egészen meglepő az, amit az Ópusztaszer-Kiszner-tanya lelőhely három sírjáról újabban Vályi Katalin megállapított. Íjas-tegezes lovastemetkezésről van szó, amelyet általában a 10. század első évtizedeire szoktak keltezni. Ezzel a közvélekedéssel szemben Vályi Katalin analógiákkal és horizontokkal keltezve, a vidék történeti helyzetére is tekintettel („historizálva”) a sírok korát a 10. század utolsó harmadára, illetve a 11. század első harmadára tette, vélhetően inkább csak a szokatlan datálás miatt várható ellenvéleményekre tekintettel füzte ehhez zárójelben a következőket: „éppen a temető töredék-jellege és viszonylagos leletszegénysége miatt egy korábbi datálás sem zárható ki.”⁵⁹ Ezen állásfoglalás közzétételét követően „megszületett radiokarbon eredmény teljes mértékben [kiemelés tőlem – K. Gy.] alátámasztja ezt a korhatározást: a mért sír kora: cal. AD. 995 ± 35 ”.⁶⁰ Az időpont-meghatározás nincs lényegi összefüggésben a sorozat nagyságával, tehát a vizsgálat értékéből mit sem von le, hogy mindössze három sír a-

nyagára épült, bár nagyobb széria esetén még általánosíthatóbbak az eredmények. A közvélekedésben testet öltő elemi reflex működött akkor, amikor Trogmayer Ottó így kommentálta Vályi — C 14-es vizsgálat előtti — nézetét: „Nem tartjuk meggyőzőnek Vályi Katalin érvelését, aki e temetőrészlet közlése során különböző analógiákkal a 10. század utánra helyezi e sírok korát. Meggyőződésünk, hogy 10. századi temetőrészletre bukkantunk, amely az *első* [kiemelés tőlem – K. Gy.] szeri megtelepülők emlékanyagát őrizte.”⁶¹ Sajnos — megannyi más mellett — a karosi leletanyagot sem bocsátották a radiokarbon vizsgálat „ítélete” alá, amelyet magam mihamarabb pótlándó feladatnak tartok. Nem szabad elszalasztani azt a lehetőséget, hogy immár Magyarországon is van mód régészeti ásatások során előkerült szerves anyagok életkorának C 14-es módszerrel való megállapítására, vagyis abszolút időrend felállítására. Minél több leletet kell radiokarbon vizsgálat alá vetni, mert nem ex cathedra, hanem csak kellő tapasztalati anyag birtokában lehet vitatkozni e módszer megbízható voltáról. A régészek számára közismert, hogy a fentiekén túl más természettudományos módszerek is léteznek régészeti leletek korának meghatározására, ezek alkalmazásától sem kellene távol tartani a honfoglalás kori anyagot. Valamennyiünk érdeke, hogy a tárgyakat minél *pontosabban* datálhassuk.

6. Keltezés benyomás alapján

Úgy vélem, a honfoglalás korról foglalkozó magyar régészettudomány legfontosabb feladatai közé tartozik az időrend tisztázása, lehetőség szerint szilárd kronológiai váz megadása. Hogy mekkora bizonytalanság uralkodik mind a relatív, mind az abszolút időrend vonatkozásában, arra fentebb adatokat sorakoztattam fel, de ezek számát tetszőlegesen gyarapíthatnám. Még egyetlen konkrét példa. Hogy mily könnyedén csúszik át az évtizedek és évszázadok változásait — nyilván saját tudományszaka helyzetéből adódóan — kevésbé érzékelő, a finomabb, egészen pontos keltezések iránt éppen ezért kevésbé fogékony régész gondolkodásában a 11. század második feléből való okleveles adat a 10. század viszonyaira, annak igazolására álljon itt egy egészen friss tanulmány megállapítása. Németh Péter az alábbi egymondatos okfejtéssel kívánta hatályon kívül helyezni a 10. századi magyar nomadizmusra vonatkozó elméletemet: „Éppen a korán kimutatható faluhatárok (pl. az 1067 körüli százdi alapítólevélből), vagy a nemzeti (törzsi?) szállásterület határai, azaz a 10. századra is visszavezethető korlátozott mozgási lehetőségek is kényszerítenek annak kimondására, hogy le kellene számolnunk a honfoglaló magyarság egésze nomád életmódjának az elképzelésével.”⁶² Ezt az egyetlen mondatot négy tévedés (vagy legalábbis igazolatlan állítás) terheli. Először: az 1067 körüli, ráadásul a 13. században interpolált százdi alapítólevél viszonyait még 1000-re sem szabad visszavetíteni, nem hogy 900-ra. Az, hogy a magyaroknál 1067-ben falvakat említene, nem jelenti azt, hogy szilárd határu települések 1000-ban, 900-ban is voltak, mert ilyen alapon lenniük kellett 800-ban, 700-ban, 600-ban stb. Németh megfogalmazásából aligha vitás, hogy szerinte a falvak gátolták a nomádokat mozgásukban. Másodszor: a nemzeti szállásterület határa mint korlátozott mozgási lehetőség csak úgy értelmezhető, ha földművelők akadályozták a nomádokat szabad járásukban. Miből tudja a szer-

zõ, hogy a nemzetségek földművelőket tömörítettek? Harmadszor: honnan gondolja Németh, hogy a 10. században a megszállás nemzetségenként történt? Negyedszer: Németh elfeledkezik arról, hogy egy elmélettel „leszámolni” nem spekuláció, nem későbbi adatok visszavetítése révén, hanem csakis megbízható adatok felsorakoztatásával lehet, a bizonyítéku felhasznált tényeket érvénytelenítő, azok erejét kioltó, hasonló (vagy még erősebb) súlyú adatokkal. Én 1995-ben e folyóirat hasábjain tényekben igazán nem szűkölködő tanulmányt tettem közzé a honfoglaló magyarok nomád életmódjáról.⁶³ Ennek összegzéseként ezt állapítottam meg: „Nem lehet le nem írtá tenni a magyarok életmódjával kapcsolatban a Dzsahjáni-hagyomány, Bölcs Leó, az *Orosz Évkönyv*, Regino, Ibn Hajján... szöveghelyeit. Ez nem egy-két »kóbor« forrás, ezek az írott források mindarra, amit a 9. századból, a honfoglalás korából a magyarokról” tudunk.⁶⁴ Németh Péternek és mindenkinek, aki kimondva vagy kimondatlanul velem vitatkozik a honfoglaló és a 10. századi magyarok nomadizmusáról, voltaképpen nem velem, hanem ezekkel a forrásokkal kellene polemizálnia, ezek egybehangzó tudósításait kellene hatálytalanítania, természetesen megbízható, *igazoltnan* arra a korra vonatkozó, kellő bizonyítóerővel rendelkező tények sorával. Amikor Németh azt írja, hogy „le kellene számolnunk a honfoglaló magyarság egésze nomád életmódjának elképzelésével”, akkor az objektív valóságtól elrugaszkodó vágyait (elemi reflexeit) juttatta kifejezésre. Szemben ugyanis megfogalmazásával, egyfelől nem elképzelésről, hanem tényről van szó (még hozzá olyan tényanyagról, amelyet több kultúrkörben fogant, egymástól független *írott* források hagyományoztak ránk), másfelől pedig nem velem, egy általam képviselt nézettel, hanem mindeme forrásokkal, azok közléseivel kellene „leszámolnia”. Hogy a valóságban mennyire korlátozottak az eszközei Németh Péternek ehhez a „leszámoláshoz”, az idézett szövegre következő mondata a tanú: „Igaz, nem tudjuk, hogy a földművelés mekkora szerepet játszott már a 10. században.”⁶⁵ Ilyen arzenállal valóban csak jámbor (?) óhaj marad a „leszámolás”. Nem mulaszthatom el, hogy ne mutassak rá: a kiindulópont itt is kronológiai természetű. A tévedések sora onnan indult el, hogy Németh Péter a százdi oklevél adatait 150 évvel visszavetítette, minden különösebb indoklás nélkül, feltehetően benyomás alapján (hogy ne gyanítsam: nem prekoncepció nélkül). És még hány és hány ehhez hasonló példát lehetne idézni az elmúlt évtizedekből egészen napjainkig a magyar régészekről az időrend — finoman fogalmazva — „laza” kezelésére!?

7. A köznépi anyag keltezése

A fentiekben — a nyakperecek kérdéskörét leszámítva — rendre annak az ezer sírnak a keltezéséről volt szó, amelyet a Hampel A-csoportba szoktak sorolni. Ugyanakkor hátravan két olyan hatalmas problémakör, mint a 25 ezres sírszámú köznépi anyag, valamint a telepek keltezésének kérdése. Mindkettőről vitatott könyvemben írtam, s az ott elmondottakat e helyütt sem akarván elismételni, csak néhány apró mozzanatra utalok. A két számot, az ezret (pontosan: mintegy 940-et) és a 25 ezret Bóna István állította szembe, s ő beszélt arról, hogy a Hampel A- és B-csoport sírjainak aránya 1995-re 1 : 25-re módosult.⁶⁶ Ennek a szembeállításnak csak akkor lenne értelme, ha a két adat *azonos* időre vonatkoznék.

Egészen bizonyos azonban, hogy koránt sincs szó nemhogy azonos, hanem megközelítően azonos időről sem. A magyar vitákban elfogulatlan J. Giesler szerint a Hampel B-csoport (a Bijelo Brdo-i kultúra) sírjai a 10. század közepe és a 12. század megállapíthatatlan szakasza közti időre keltezhetők.⁶⁷ Ezzel szemben a Hampel A-csoport sírjait elemi reflexek alapján szívesen keltezik a 10. század első felére, első kétharmadára, s Vályi Katalin is csak nagyon óvatosan merete kimondani „eretnek” véleményét (amit utóbb radiokarbon vizsgálat megerősített), azt ti., hogy ilyen típusú temetkezés még 1000 körül is folyt. Az 1 : 25 aránnyal tehát túl sokat nem kezdhetünk, mivel nem azonos időszakra vonatkozik; arra pedig, hogy az ezres, illetve a 25 ezres értéket azonos időszakra redukáljuk (vagyis egy azonos időszak metszetében állapítsuk meg egymáshoz viszonyított arányukat), a vázolt keltezési nehézségek miatt a régészet még nem kész. Ha viszont ez így igaz, akkor az 1 : 25-ös arány egyszerűen nem fedi a valóságot, mert az aránypár két tagja nem azonos alapon áll, így a hozzájuk csatolt okfejtés is tárgyí alapját veszti.

Az utóbbi évtizedek, évek egyik legjelentősebb elgondolása az volt, amelyik a Hampel B-csoport hagyományosan 950–970 körüli időtől indított sírjait vissza-keltezte (megkísérelte — legalábbis szavakban — visszatárlni) a 9–10. század fordulójára, a 10. század elejére. A tét nem csekély: ha a Hampel B-csoport csak a 10. század közepe után jelenik meg a Kárpát-medence régészeti anyagában, aligha lehet egyidős a Hampel A 895–900-tól jelen levő magyarjaival. Hol volt e kultúra hordozója fél évszázadig? Milyen etnikumú népesség alkotta a Hampel B-csoportot? A probléma lényegét Bálint Csanád nagyon világosan fogalmazta meg húsz évvel ezelőtt: a hagyományos keltezés szerint a Hampel A-nak 970 után nincs folytatása, a Hampel B-nek pedig 950–970 előtt nincs előzménye.⁶⁸ Ahhoz tehát, hogy a Hampel B-csoport honfoglalás kori magyarrá minősülhessen, 50–70 évvel vissza kell keltezni sírjait. Dienes István az elsők között figyelt fel erre a lehetőségre: „A »B« csoporttal is tehát már a honfoglalás időpontjától *kell* [kiemelés tőlem – K. Gy.] számolnunk, hiszen csak ez esetben beszélhetünk a köznépi sajátos műveltségéről. *Kell* [kiemelés tőlem – K. Gy.] lennie Kelet-Magyarországon ilyen temetőnek már a IX. század utolsó harmadából.”⁶⁹ A *kell* szavak nem tényeket takartak, hanem vágyakat juttattak kifejezésre, elemi reflexeket hoztak felszínre. Ugyancsak ezek és nem adatok motiválták Révész László már fentebb idézett kijelentését is: „Véleményem szerint *tarthatatlan* [kiemelés tőlem – K. Gy.] az a nézet, mely köznépi temetőink sorozatát legfeljebb a X. század második harmadától-közepétől indulónak tekinti... Nincs akadályja annak, hogy az ezeket tartalmazó sírok megásását a X. század első évtizedeire keltezzük.”⁷⁰ De igenis van akadály: a vizsgálatok hiánya. Amíg nem végzik el a régészek az ún. köznépi temetők (a Hampel B-csoportba sorolható sírok) kronológiai szempontú elemzését, addig még a feltevésekkel is csínján kell bánni, még inkább az imperativusban (*kell*) megfogalmazott vagy az óvatosság minimumát sem tartalmazó (*tarthatatlan*) kijelentésekkel. Gondosan számba kell venni, hogy milyen különbségek vannak a Hampel A- és B-csoportok hagyatéka között, mert legújabbán Bóna István-nál még az eltérések pusztja megléte is — megint nem tények, hanem indulatok, elemi reflexek alapján — megkérdőjeleződött: „Hampel A. és Hampel B. igényes kutató számára éppúgy nem létezik, mint a »Bijelo Brdo-kultúra«.”⁷¹ Vitacikké-

ben szinte szó szerint ezt írta Révész László is: „a Hampel A és a Hampel B csoport — legalábbis a maga vegytiszta formájában — nem létezik.” A Bónánál ezt bizonyítani hivatott legfőbb, szinte egyetlen érv — az imént tárgyalt 1 : 25-ös arány (az aránypár nem azonos alapú volta következtében) — bizton elvethető.

Magam nem kételkedem abban, hogy indokolt a Hampel A- és B-csoport megkülönböztetése, bár részletekbe menő vizsgálat feltételezhetően korrigál majd a jelenlegi (hampeli) határvonalakon. Bizonyára igaza van Bónának akkor, amikor felvetette: túlságosan szűken értelmezte Hampel az A-csoportot, amikor az ide soroláshoz „még a zabla és kengyelpár sem volt elegendő, a magyarsághoz lócsontváz is szükségeltetett”.⁷² A lovat nélkülöző, de lószerszámokat tartalmazó síroknak az A-csoporthoz vonásával az ezres szám megnövekedik. Úgy vélem, a — nyilván még más vonatkozásban is lehetséges — korrekciók a csoportok közötti *alapvető* tartalmi különbséget nem fogják érinteni, bár a számbeli arányt módosítják. Ezt a feltevésemet arra alapítom, hogy az A-csoport mozgékony, lovas, nem letelepedett, harcos, támadó népességet foglal magában, fegyverekkel, a zsákmányok következtében többnyire gazdag mellékletekkel, míg a B-csoport anyaga letelepedett, békés népességet mutat kevés és értéktelenebb mellékletekkel, illetve mellékletek nélkül. Ezt a két népességet akkor sem lehet összemosni, ha bizonyos (inkább kevesebb, mint több) megfelelések vannak is a két csoport anyagában. Egy hasonlattal élve: a szivárvány szélső színei sem hasonlítanak egymásra, jól lehet az egyes színek éles kontrasztok nélkül mennek át egymásba. Úgy gondolom továbbá, hogy a két csoport között eredendően *etnikai* és nem társadalmi különbségek voltak. Mi bizonyítja ezt? A világtörténelem nem ismer olyan képződményt, ahol egy nomád hatalmi elit saját nemzetség-, illetve törzselijeit, saját etnikumát süllyesztette volna le csatlakozott segédnépi helyzetbe. Az ide vonatkozó adatokat, bizonyítékokat vitatott könyvemben elősoroltam.⁷³

Ezt a nézetemet — írja Takács Miklós vitacikkében — „teljes mértékben cáfolja al-Maszúdi... kijelentése, amely szerint — három másik kelet-európai néppel együtt — a magyarok is »részben nomádok, részben letelepültek... Királyaik nomád életet folytatnak«”. Takács úgy véli, Maszúdi e helye annak bizonyosságául szolgál, hogy a magyar főemberek életmódja különbözött köznépükétől. Ez a szöveg hely azonban a legcsekélyebb mértékben sem alkalmas állításom cáfolatára. Nem elsősorban azért, mivel magam sok példát soroltam elő a tétel igaza mellett, Takács Miklós mindössze ezt az egyet szegezi ezzel „szembe”. Mikor én egy sor nép (hunok, avarok, kazárok, a jelen írás következő részében pedig a kunok stb.) esetére hivatkoztam/hivatkozom, Takácsnak további más *nomád* népeket és a rájuk vonatkozó azon forráshelyeket kellett volna felsorakoztatnia, ahol és amelyek szerint a nomádoknál *bevett gyakorlat* volt a saját nemzetség/törzs/etnikum — egyébként vérrokon vagy vérrokonná fogadott és akként tekintett — tagjainak szolgává süllyesztése, vagyis hogy az alávetett, szolgálai állapotú köznépet saját nemzetségük/törzsük/etnikumuk népessége tette volna ki. Példáim bizonyító erejét *csakis* ilyen módon lehetett volna hatálytalanítani, a példákkal példákat, a forrásadatokkal kútfőhelyeket állítva szembe. Ilyen adatokat, ilyen forrásokat azért lesz Takácsnak szerfelett nehéz (hogy ne mondjam: lehetetlen) találnia, mert a nomád nemzetség/törzs/etnikum saját népe egyetemlegesen katonai fela-

datot látott el, minden nomád (vagyis az állattartásban termelő) férfi egyszersmind harcos is volt, de *nem* földművelésbe befogott, szolgáltatásra kényszerített alávetett. Az én tételemmel Takács által *egyetlenként* „szembe”-állított Maszúdi-hely valójában nem áll szemben azzal. Ezt a következőkkel szeretném bizonyítani. Először: Takács nyilván azt tételezi fel, Maszúdi oly mélyen ismerte az általa leírt népek struktúrájának belső felépítését, hogy idézett helyén vertikális tagozódásról szólt. Vagyis minden egyes népnek nomád királya volt, maguk a népek pedig vagy nomádok vagy letelepültek. Ahhoz, hogy egy ilyen feltevést egyáltalán meg lehessen kockáztatni, analóg jelenségek sorát kellene felsorakoztatnia arra, hogy ez szokásos társadalom-felépítési elv a steppén. Ez az egyetlen forráshely nem bírja el azt a terhet, hogy egyszerre bizonyítsa a szociálisan tagolt nomád nemzetség/törzs/etnikum létét, illetve azt, hogy ez a magyarokra is érvényes. Másodsor: Maszúdi e minősítést négy népnek (b.dzs.n.y., badzsgirt, b.dzs.nak, núk.r.da) adta meg,⁷⁴ nem részletezve, hogy melyik megállapítást melyikre érti. Ebből nagyon nagyfokú önkényességgel lehet csak arra a következtetésre jutni, hogy a magyarok azon népek közé tartoznak, amelynek királya nomád életet él, de a nép letelepült (és nem abba a csoportba, ahol a király is és a nép is nomád). Harmadszor (és ez a legdöntőbb mozzanat): nagy a valószínűsége annak, hogy Maszúdi szövegét nem a fenti (ráadásul nehézségekkel terhelt) módon kell értelmezni, vagyis ez a forráshely nem az arab szerző kiváltképpen jól értesült voltának bizonyosságául szolgál. Sokkal természetesebb arra gondolni: a négy nomád elit népéhez egyaránt tartoztak nomádok (saját nemzetségük/törzsük/etnikumuk népe) és alávetettként letelepültek (azaz idegenek). Ez felel meg a szerte Eurázsziában megfigyelhető nomád társadalom-felépítési gyakorlatnak. Fel kell hívnom a figyelmet: nomád viszonyok közepette egy-egy népnév használata esetén mindig tisztázni kell, hogy a népről mint etnikumról vagy a nép nevével jelzett birodalomról, azaz a birodalomba befoglalt összes népről van-e szó.⁷⁵ E különbség következetes érvényesítése sok tévedés lehetőségét küszöböli ki a kutatásban.

S ha már Maszúdi került szóba, egy bekezdés erejéig megtörve a logikai gondolatmenetet, itt — és nem a jelen írás végén — térek ki Takács Miklós vitacikkének orientalisztikai vonatkozásaira. Nincs illetékességem, hogy *érdemben* foglalkozzam muszlim forrásokkal. Ezeket keletkutató szakembereknek kell elvégezniük. Megjegyzéseim éppen ezért nem a tartalmat, hanem *csak* a formai kellékeket érintik. Sukrallah szövegét azért idéztem 1995. évi Századok-cikkemben,⁷⁶ mert Czeglédy átültetéséből és az ahhoz főzött magyarozatból is kiderült: tartalmaz új mondanivalót az eredeti Dzsajháni-hagyományhoz képest.⁷⁷ A vonatkozó helyet, Sukrallah török átültetésének szövegét legfrissebben Zimonyi István újrafordította, s ennek alapján is egyértelmű, hogy a török textusnak *van többlete* a párhuzamos szövegekhez képest, s erre Zimonyi többször is (a forrást bevezető szövegben, a kútfő textusának kurziválásával és lapalji jegyzetben) felhívta a figyelmet.⁷⁸ Nem igaz tehát Takács Miklós ellenem irányuló kritikái megjegyzése, hogy felesleges volt Sukrallahra hivatkoznom, mivel „átírata... nem tartalmaz új elemeket”. Orientalistáknak kell döntenüik arról, hogy vajon megállja-e helyét Takácsnak al-Bakri szövegéhez főzött kommentárja a 9. századi magyarok kerekded agyagkunyhóiról. Magam két mozzanatra hívom fel a figyelmet. Egy-

részt: azon szónak (*haima*), amit Takács — Czeglédy nyomán — kerekded agyagkunyhónak értelmez, Takács szerint is első jelentése 'sátor'. Ennek tükrében nem meglepő, hogy *egy* orientalista szakember, Kmoskó Mihály ezt sátornak fordította, s ezen átültetést *egy másik* orientalista szakember, Zimonyi István, aki a fordítást sajtó alá rendezte — azzal, hogy lapalji jegyzetben nem helyesbítette — elfogadta.⁷⁹ Másrészt: al-Bakri textusa *nem önálló* szöveghely, hanem a Dzsajháni-hagyomány kivonata. Ha a vitatott helyen az arab szerző kerekded agyagkunyhót értett, akkor két eset van: vagy visszamegy ez az értelmezés az eredeti Dzsajháni-passzusra (amit a hagyományt megörökítő más kútfők *nem* tükröznek), vagy pedig az al-Bakri *önálló* értelmezése (aminek 870 tájára és Etelközre vonatkozóan aligha van forrásértéke, mivelhogy al-Bakri Spanyolországban élt, és több mint 200 évvel a tárgyalt esemény időpontja után, 1094-ben halt meg). Ezek mérlegelése esetén Takácsnak szerényebben kellett volna megfogalmaznia alábbi mondatait: „a fentebb vázolt fordítási lehetőségek miatt a moszlim geográfusok [al-Bakri mióta használatos többes számban? – K. Gy.] egyáltalán nem olyan egyértelműek a lakóhelyek dolgában, ahogyan azt Kristó Gyula állítja. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy al-Maszúdi szerint a 9. századi magyarok — három másik kelet-európai néppel együtt — »részben nomádok, részben letelepültek... Királyaik nomád életet folytatnak«.” Maszúdi kapcsán viszont éppen az imént láttuk, hogy itt idézett szövege nem értelmezhető a Takács-féle módon (vagyis hogy abba egyaránt bele lehetne érteni magyar nomád elitet és magyar etnikumú letelepült köznépet), s így nem szolgálhat bizonyoságául az uralkodó elittel egyazon nemzetségbe/törzsbe/etnikumba tartozó, *ezen a szinten* szociálisan tagolt nomád társadalomnak.

A nomád társadalom-felépítési gyakorlatot bírált könyvemben bemutató s ezzel kapcsolatos megállapításomat bizonyítani hivatott példaanyagot most egy sajátos esettel, a magyarországi kunok 13. századi helyzetével egészítem ki, abban a formában, ahogyan ezt a jelen vitától nem befolyásolt, 1988-ban meghalt Szűcs Jenő bemutatta. Előre kell bocsátanom: a kunok saját helyzetükhöz képest sokkal fejlettebb viszonyok közé érkeztek 1244–1246 között Magyarországra, mint a magyarok 895–900 között a Kárpát-medencébe, ami gyorsítólag hatott a kunok társadalmának átalakulására. Szűcs úgy vélte: a kunok betelepedésével „egy immár szokatlan, nyájaival, sátraival ide-oda vonuló pogány nomád atmoszféra éledt újjá az ország középső sík vidékein”. Három évtizeddel utóbb, az 1279. évi kun törvény idején a nemzetségfők, a kun urak már kiemelkedtek a kun társadalomból, ők részesültek a nemesi jellegű kiváltságokban. A nemzetségi kötelékben élő, népes szabad kunok (őket nevezi — félreérthető terminussal — Szűcs középrétegnek), „a kun haderő törzse” ragaszkodott a nomadizmushoz. A középréteg kifejezés azért vitatható, mert alatta éppen nem *kun* alattvalók álltak, vagyis a *kun középréteg* nem a *kun* előkelők és *kun* szolgák között helyezkedett el. A *kun középréteg* nem etnikai, hanem szociális értelemben áll a *kun* társadalom közepén, jogi értelemben pedig még ott sem, hiszen ugyanúgy szabad volt, mint a közülük éppen kiemelkedő *kun* előkelők. A terminus vitatható voltától eltekintve azonban Szűcs Jenő megállapítása tartalmi szempontból maradéktalanul igaz: „E középréteg erejét a nomád struktúrában *szokásos idegen szolgaréteg* [kiemelés tőlem –

K. Gy.] biztosította, mely a téli szállások körüli járulékos földművelés munkaerejét adta, jórészt a hadjáratokból 1246 óta zsákmányként hazahurcolt osztrák, stájer, morva keresztény foglyok tízezres nagyságrendű tömege... Ezen túl, a szabad nomád számára nem volt gyűlöletesebb dolog, mint a rákényszerítés a földművelésre és kötött települési rendre, nem volt fenyegetőbb veszedelem, mint hagyományvilágának feladása.”⁸⁰ E sorokat Szűcs Jenő az 1240–1270-es évek közti magyarországi kunokról írta! Mivel a magyarság a 10. század második feléig maga is a Szűcs által említett „nomád struktúra” része volt (ezt igazoltam az ide vonható, megbízható adatok összegyűjtésével⁸¹), ugyanezek jellemezték a magyarságot is, mint a 13. századi kunokat. Szempontunkból most annyi a kiváltképpen fontos: a zsákmányszerző haderőt képező szabad magyarok alatt is idegen szolgareteg állt a 10. században. Ez a szolgareteg három összetevőből verbuválódott; etnikailag szerfelett eltérő népcsoportok, az itt talált „öslakosok”, a magyarok magukkal hozott alávetettjei és a kalandozó hadjáratokból behurcolt foglyok alkották ezt az *igen népes* csoportot. Ezek régészeti hagyatékának kimutatása és azonosítása döntően még az eljövendő vizsgálódások feladata.⁸² Az utóbbi kettő létét eddig sem vonta kétségbe kutatásunk, az egyik legnehezebbnek tartott kérdésben, az — avar és szláv — „öslakosság” (maguk is persze bevándorlók voltak, csak a magyarok előtt érkeztek) továbbélésében pedig újabban határozott elmozdulás tapasztalható a korábbi elutasításhoz képest, azaz egyre bizonyosabbra vehető, hogy a Kárpát-medencében a magyarok jelentős számú népességet találtak (ezt szintén megtárgyaltam bírált könyvemben⁸³). Csak saját szerény, ott felsorolt példáimra meg a C 14-es módszerrel meghatározott korú dunacsébi késő avar anyagra gondolva egyszerűen érthetetlen számomra, hogy miért írta vitacikkében Révész a következőket: „A szarvas-kákapusztai pár síros temető csak egy rendkívül elszegényedett, úgyszólván vegetáló [avar – K. Gy.] csoport továbbéléséről tanúskodik, de ez az egy szál adat az egész Nagyalföldre bizony édeskevés.”

A Hampel B-csoport időrendjének meghatározása éppen olyan régészeti feladat, mint a Hampel A ezer (illetve megfelelő kibővítés esetén ezret jóval meghaladó) sírja kronológiájáé. Magam mindaddig, amíg ezt meg nem cáfolják, J. Giesler véleményét tekintem mérvadónak, aki a 10. század közepével indította az általa Bijelo Brdo-inak nevezett kultúrát, de ugyanakkor e kultúra elterjedésével a 11. századi magyar állam határai között számolt. Ebből számomra aligha vitathatóan az derül ki, hogy a Hampel B-ből nem lehet kirekeszteni a magyarságot. Úgy vélem, a Hampel B-csoport a különböző eredetű, de lassan összeolvadó szolgarendű öslakosság és a közjük (a szolgák közé) lesüllyedő magyarok egységsülő régészeti kultúrája. Így véltem már 1980-ban: „Aligha látszik jelenleg vitathatónak, hogy a Bjelo Brdo-i kultúra megjelenése kapcsolatban van azzal az uralomváltással, amely a X. század első évtizedében a Kárpát-medencében befejezett tényé vált. Ennek a földrajzi és politikai keretnek a régészeti hagyatéka a Bjelo Brdo-i kultúra. Benne van tehát a X. századi Kárpát-medence egész lakossága, azaz benne kell lennie az itt talált, több népből összetevődő öslakosságnak, az ide bevonult heterogén etnikumú »magyarságnak« és az ide behurcolt kevert népességű fogoly-szolgáknak.”⁸⁴ Így gondoltam bírált könyvem írásakor is. Egyszerűen nem értem, miért vádolt meg vitacikkében Révész László azzal,

hogy „a Hampel B tömegeit *egyértelműen* [kiemelés tőlem – K. Gy.] a szlávok emlékeinek” véltem még 1995-ben is. Már több mint másfél évtizede és ma is pontosan úgy gondolkodom erről, mint Kiss Attila: a Hampel B-csoport a kora feudális magyar állam népeinek anyagi kultúrája.⁸⁵ Ezért indulnak e kultúra első leletei a 10. század közepén, illetve második felében, akkor, amikor megkezdődött a kalandozó hadjáratok kudarcai, majd befejezése miatt itthon megélni kényszerülő, de a szűkös kárpát-medencei legelőterületeken nomád módon megélni nem tudó szabad magyarok lesüllyesztése (alig hinném, hogy — szemben Révész László kétkedésével — lenne ok elzárkózni a Hampel A- és B-csoport közti szerény hasonlóságot magyarázó „gesunkenes Kulturgut” oly sok korban nemzetközi példák tömegével bizonyított meglététől éppen ebben a történeti periódusban), s ezért záródik a 12. században, amikor meghonosodott a templom melletti temetkezések keresztény gyakorlata. Ennek a két évszázados folyamatnak a termékei az immár helyhez kötött telepek.

8. A telepek keltezése

Takács Miklós vitacikke szerint magam azért nem foglalkoztam érdemben a telep kutatás eredményeivel, mivel annak megállapításai nem voltak összeegyeztethetők az írott források közléseivel. A valóságban ennek oka egészen másutt keresendő, amit Mesterházy Károly, Takács Miklós és Kovalovszki Júlia szavaival illusztrálok. Mesterházy szerint a terepjárások kiadatlansága és más okok miatt „nehéz vagy egyáltalán nem lehet megítélni, hogy a települések közül melyik tekinthető X. századnak... A feldolgozások... többnyire csak az Árpád-kori és késő középkori települési réteg elkülönítésére vállalkoztak”, márpedig nyilvánvaló, hogy „teljességgel elégtelen a négy évszázadot felölelő Árpád-kor egységes egészként való felfogása”.⁸⁶ Ezt Mesterházy 1980-ban írta. Hogy érdemben azóta sem történt változás, azt Takács Miklós és Kovalovszki Júlia 1996-ban közzétett állásfoglalásai mutatják. Takács Miklós 1996-ban az M1-es autópálya nyugat-magyarországi szakaszán végzett terepfeltárásairól rendre úgy szólt, mint amelyek 10–11. századi településeket hoztak felszínre. Szűkebb kronológiai határok megállapítására nem vállalkozott. Ezt írta: „időrendi okok miatt nem mertem szűkíteni dolgozatom időhatárait... A kislépföldi kerámia elemzésén alapuló meggyőződésem szerint ugyanis manapság még csak igen ritkán, néhány kivételes esetben lehet egy-egy edény időrendjét pontosítani e két évszázadnyi, meglehetősen *tág* [kiemelés tőlem – K. Gy.] időhatárokon belül.”⁸⁷ Aligha szükséges bővebben fejtegetni: történetileg mennyire más a helyzet, ha egy, igazoltan *magyar* etnikum által lakott telep 901-ből való vagy ha 1100-ból. A Takács által adott időhatár annyira tág, mintha valaki Szent István törvényeit helyezné az Aranybulla (1222) idejébe vagy az Aranybullát első királyunk korába. Márpedig ha valaki a rosszul keltezett Szent István-törvényekből vonna le következtetéseket a 13. század elejére vagy a „félredatált” Aranybullából az ezredforduló utáni első évtizedekre, aligha juthatna az igazságnak még csak a közelébe is. Semmivel sem más a helyzet, ha — tegyük fel — egy 11. század végi lakóobjektumot kelteznek a 10. század elejére, s ebből vonnak le messzemenő következtetéseket. A tág keltezési időhatár

e pillanatban nem kutatói mulasztás, hanem kényszerű szükségszerűség, az anyag jellegéből, a kutatási helyzetből következik.

Világosan kiderül ez a nehézségeket — főleg a kronológiai problémákat — még Takácsnál is drámaibban megfogalmazó Kovalovszki Júliának, a magyarországi telepkutatások avatott ismerőjének szavaiból. Ezzel kezdte írását: „Nehéz feladat megoldására vállalkoztam, amikor a honfoglalás kori települések régészeti kutatásáról ígértem beszámolót írni. Előre leszögezhetjük, hogy a feladatot nem tudtam megoldani. Honfoglalás kori településeink ugyanis nincsenek. Régészeti eredményeink hiányosak, csupán apró mozaikszemenként kezd kirajzolódni korai településeink összetett képe.” A bizonytalanság oka — ma már — nem az adat-hiányban van, hanem a keltezésben. Mint írta: „Földbe ásott házak minden eddig feltárt településen előkerültek, ám ezeket önmagukban szinte lehetetlen korhoz kötni.” Beláthatatlan perspektívája van Kovalovszki alábbi megjegyzésének: az általa említett „települések mindegyike feltehetően 10. századi (vagy korábbi) eredetű”. Kik laktak a 10. század előtt ezeken a településeken? És a 10. században? Reflexszerűen mondják rá erre sokan: a magyarok, mint tette ezt Kovalovszki is az idézett mondat folytatásában: „a honfoglalók hagyatékát tehát joggal kereshetjük e falvakban.”⁸⁸ Vitacikkében Takács Miklós sem habozott kijelenteni: „a 10. században már magyar környezetben is álltak települések veremházakkal.” Ám egyfelől a 10. század még mindig túl nagy időszakasz (a történész szeretne szűkebb időhatárokat látni), másfelől pedig tudni kellene, vajon mi tekinthető a 10. században „magyar környezet”-nek (semmi esetre sem az, ami a 11. vagy a 12. században). Harmadrészt (és főleg): vajon tényleg vannak-e *bizonyítottan* a 10. századra (jelesül annak első évtizedeire, hiszen ez a vita igazi tétje) visszavezethető, magyarok lakta települések? Ha feltesszük, hogy mindeme településeken magyarok éltek (a 10. században is és a 10. század előtt [! – K. Gy.] is), hol élt a magyar honfoglalást meg- és túlélő „őslakosság”? Vajon pl. a Visegrád-Várkertdülőben feltárt telepen milyen etnikumú népesség élt? Szlávok? Vajon a szláv nevű Csongrád környékén, a mai Felgyőn milyen etnikum lakott? Magyarok? Kiktől kapta a két terület írott forrásban már 1009-ben szereplő Visegrád és 1075-ben felbukkanó Csongrád nevét?⁸⁹ A nevek régi voltából arra lehet következtetni, hogy a terület első, névadó lakói szlávok voltak, tehát valahol ott kellett lakniuk a névadás színtere környékén. Ám ha nem éltek szlávok — mint Takács Miklós véli — a Kárpát-medence nagy részén a honfoglalás idején, vajon kiktől származnak a térségben nagy számban előforduló szláv és szláv közvetítéssel átvett *földrajzi nevek*?

Szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek *területi* szempontot érvényesítettek, azaz egy-egy térség helynévanyagának eredetét kortól függetlenül próbálták meg vallatóra fogni (s ilyen módon évszázadok csúsztak szétválaszthatatlanul össze), magam *kronológiai* rendező elvet próbáltam meg érvényesíteni akkor, amikor a legkorábbi (a veszprémvölgyi görög nyelvű, továbbá a 11. század elejéről való veszprémi, pécsi és pannonhalmi) oklevelek helynévi adatait tettem mérlegre eredetük szempontjából. A vizsgálat meglepő eredménnyel járt. A veszprémvölgyi oklevél 13 helyneve közül *egy sincs* egyértelműen (az etimológiát és a névadás módját tekintve egyaránt) magyarnak minősíthető, jelentős hányada szláv eredede-

tű, egy része szláv közsőből alakult. Ha a körülményeket nem ismernénk, aligha gondolhatná bárki is pusztán e 13 helynév alapján azt, hogy ezek mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után a Dunántúlra vonatkoznak. A másik három oklevél is tartalmaz — ha már kisebb számarányban is — szláv köznevekre visszamenő megnevezéseket.⁹⁰ Révész László szerint 10. századi szláv tömegekről „a Kárpát-medence központi területein... sem a régészeti leletek, sem a történeti források nem beszélnek”. A gyakorlatilag nem létező 10. századi történeti (azaz írott) forrásoktól aligha lehet bármit is várni. Nem az én dolgom eldönteni, hogy az eddig késő avarnak gondolt (és az Alföldön képviselt) régészeti hagyaték valójában milyen etnikumhoz köthető. De az bizonyosra vehető, hogy a szlávok — helynévadásban testet öltő — jelenlétéről a Kárpát-medence központi területein korai okleveleink földrajzi nevei kétségbevonhatatlanul szólnak. Újólag nem térve ki bírált könyvem e tárgykörről szóló névtani vonatkozásaira,⁹¹ most csak utalok az ott elmondottakra, valamint az itt megemlített adatsorra. Mivel ezek alapján szlávokkal (és még más „óslakosokkal”) számolnunk kell a 10. században, a telepek kérdése nem szűkíthető le a *magyar etnikum* telepeire, hanem más, letelepült és ennél fogva állandó, helyhez kötött telepeken élő etnikumok lakóhelyeiként kell (elsősorban) gyanúba fognunk őket, kivált a 10. század első felében. Összességében ezen okok miatt, ezen kérdések megválaszolatlansága következtében nem támaszkodhattam munkáimban a jelenleg még szerfelett kevés biztos eredményt szolgáltató telepfeltárásokra. A datálási nehézségek megoldásának kulcsát Koválovski abban látta: „Lehetőség szerint olyan jelenségeket kellett tehát — és kell a további kutatásokban is — felismerni és elkülöníteni, amelyek nagy valószínűséggel a korai időkre lehettek jellemzőek.”⁹²

Ahhoz, hogy a telepek a történész számára felhasználhatók legyenek, szilárd kronológiával kell rendelkezniük, ennek híján ötletszerű állásfoglalások születhetnek csak. Maga Takács Miklós is elismerte velem polemizáló írásában: „Elvileg tehát felvethető, hogy a 10–11. századnak meghatározott telepek mind csak a 10. század végén, vagy még ennél később keletkeztek.” Két megfontolást szegez azonban szembe ezzel. Az általa másodikként említett merőben régészeti kérdés, nem szólhatok hozzá. Az első azonban keltezését érintő megfontolás. Eszerint két esetben 10. század végi sáncátvágások igazolják ennél korábbi lakóobjektumok létét. De vajon mi igazolja azt, hogy e sáncátvágások (Bény, Edelény) 10. század végiek? S ha valóban ekkoriak, mennyivel korábbiak a „korábbi lakóobjektumok”? Húsz évvel vagy 100 évvel? Korántsem mindegy. Az ásató Wolf Mária szerint Borsodvár „az államalapítás korában épült”.⁹³ Ez aligha a 10. század vége Északkelet-Magyarországon, sokkal inkább a 11. század eleje, illetve Szent István időszaka.⁹⁴ Ami a település korát illeti, erre vonatkozóan Bóna István ekként nyilvánított véleményét: leletanyaga „nem kifejezetten honfoglalás kori. Kétségtelenül 10. századi típusú cserepek és edények elválaszthatatlanul összefonódnak benne a korai 11. század jól ismert típusaival, s ez — ha másra nem is — arra okvetlenül rávilágít, hogy a 10. századi magyar település aligha keltezhető a század első felére. Amiként az ásatások során előkerült fémtárgyak: nyilcsúcsok, karperecek, líra alakú csat, bepödrött végű hajkarikák, kéttagú csüngő sem ko-

rábbiak a század második felénél vagy utolsó harmadánál”.⁹⁵ Várom a *bizonyítottan* honfoglalás kori és *igazoltan* magyarok által lakott objektumo(ka)t.

Végére értem szerény és — az idő rövidege, valamint a terjedelmi korlátok miatt — vázlatos kronológiai áttekintésemnek. A végső kép eléggé lehangoló. Úgy tűnik számomra, hogy a magyarországi honfoglalás kori régészet — a kétségtelesenül elért eredmények ellenére is — alapvető keltezési nehézségekkel küzd. Amíg ezen gondok nem csillapodnak, amíg az évszázados időközök nem rövidülnek sokkal kisebb időtávokká, a régészet magát zárja ki abból a lehetőségből, hogy *érdemben* beleszólhasson a honfoglalás kor problémáinak megoldásába. Szülehetnek (és születtek is) igen kiváló részösszefoglalások egy-egy tárgytípusról, egy-egy kisebb területről, de kárpát-medencei méretekben és az egész 10. századot illetően minden, általánosító igényű régészeti megállapítás mögött ott lappang az időbesorolás bizonytalansága. A hazai régészettudománynak szilárd alapokra kell helyeznie — amennyire ez lehetséges — leletei időrendjét, azt az újonnan felszínre került tárgyakkal állandóan kontrollálnia kell. Ehhez az szükséges, hogy a kor meghatározások széles arzenálját használják fel, ne prekoncepciók után induljanak. Csakis a szilárd alapon álló régészeti időrend megalkotása teremt lehetőséget arra, hogy a régészeti kronométer kompatibilis legyen a történészek abszolút időt mutató órájával. Félreértés ne essék, az, hogy a történész pontos időrenddel tud (ha éppen tud) dolgozni, nem a történész érdeme, hanem forrásaié. Az, hogy a régész ezt nem tudja megtenni, rendes körülmények között nem személyes hibája, hanem anyaga nem ad erre lehetőséget. A régészet csak akkor és annyiban képes *érdemben* bekapcsolódni az időrend láncára felfűzhető történeti folyamatok elemzésébe, ha és amennyiben nem csupán egy-két évszázados „pontossággal” tud keltezni. Arról már nem is szólva, hogy a régészeti adatokból levonható (??) etnikai, társadalmi, politikai következtetések pusztá létének is csak akkor van egyáltalán jogosultsága, ha ez *szilárd időrend* alapján történik. Úgy vélem, kevés sürgetőbb feladata van honfoglalás kori régészetünknek, mint a szilárd időrend alapjai lerakásának megkísérlése, amihez viszont az szükségeltetik, hogy az archeológusok sokat ássanak és a kiásott anyagot — a jelenlegi, megnyugtatónak aligha nevezhető gyakorlattal szemben — mielőbb tegyék közzé, a leleteket pedig gondosan és sokoldalúan elemezzék. Hosszú még az út, amely egy megbízható régészeti kronológia megalkotásáig elvezet, de soha nem érnek (érünk) célba, ha el sem indulnak (indulunk).

Mégoly *rendhagyó* válaszom végén illő, hogy a vitacikkek néhány, fentebb nem érintett, számomra fontosnak ítélt tanulságára, illetve megállapítására kitérjek. Kezdem a fentebbi tanulmányomból adódó következtetéssel. Aki figyelmesen végigolvasta a két vitacikket, aligha derült ki onnan számára markánsan, hogy mekkora problémákkal kell a honfoglalás kor régészetének szembenéznie. Ellenkezőleg: bírálóm kioktató, fölényes hangú, lehengerlő stílusú, olykor a vitapartner megszegényítésének határáig elmenő szövegeit áttekintve az a benyomás támadhat: szerfelett dilettánsnak kell lennie Kristó Gyulának, ha ennyi megfellebbezhetetlen „érv”, állítás egyértelmű tanúsága ellenére is mást mer állítani. Úgy gondolom, a régészet általános (de kiváltképpen adott) pozíciójának ismere-

tében vitapartnereimnek sokkal szerényebbnek kellett volna lenniük, jóval többet kellett volna érzékeltetniük a problémák nyitottságából. Nem vitatom, hogy sok mindenben nekik van igazuk. Így pl. Századok-beli cikkemben valóban észre nem vett sajtóhiba a *lovag* szó a *lovak* helyett, valóban elnézésből szerepel könyvemben Révész 1991. évi Valóság-cikke 1990. éviként (de nem mindenütt a kötetben — mint Révész állítja —, hiszen éppen a bibliográfia címléírásában a helyes 1991. év található,⁹⁶ ami bizonyítja, figyelmetlenség és nem vétkes tudatlanság eredményezte a kétségtelen hibát), valóban jóval több munkára hivatkozhattam volna a felhasználtnál stb. A vita azonban nem erről szól.

Meg merem kockáztatni: a polémia alapvetően két dolog miatt robbant ki. Egyrészt azért, mert kétségbe vontam bizonyos területeken a régészet illetékességét, másrészt pedig mert bírálóm véleményétől gyökeresen eltérő megállapításokra jutottam számos fontos, a magyarság korai történetét alapjaiban érintő kérdésben. Ami az elsőt illeti, Révész ezt a gondolatot tulajdonítja nekem: „jobb, ha a régészet megmarad a készenléti ijtegezek és az S-végű hajkarikák mibenlétének a taglalásánál..., és a *komoly* kérdések megoldását a *komoly* tudósokra (értsd: a történészekre) hagyja.” Munkám azon helyén, amelyre Révész hivatkozik, ez áll: „a régészetnek a maga sajátos eszközeivel kell hozzájárulnia a honfoglalás kor problémáinak tisztázásához. Amiként aligha valószínű, hogy a történészeknek lesz érdemi mondanivalója — mondjuk — a készenléti íjtartó tegez vagy az S végű hajkarika kérdésköréhez, a régésznek is be kell látnia, hogy más jellegű területeken (ide tartozik pl. az állam is) a történészé a döntő szó.”⁹⁷ Révész eljárása egyszerűen csúsztatás, ugyanis szövegemben szó sincs arról, amit Révész nekem tulajdonított, nevezetesen hogy mélységes megvetéssel viseltetem a régészet iránt. Mindössze az illetékességet, illetve annak fokát vontam kétségbe számos (alapvetően az időrendet, az etnikai besorolást és a társadalmi hovatartozást illető) területen, s jelen tanulmányom igazolhatja, talán nem alaptalanul. Ami az övékétől eltérő véleményemet illeti, az adatok rovására annak ideológiai-politikai tartalmát teszik mérlegre. Révész László megkérdezi tőlem: vajon végiggondoltam-e azt, hogy állításaim „félelmetes módon összececsengenek” néhány szomszédos ország kutatójának a magyarokban pusztító, vad ázsiai hordát látó beállítással? Takács Miklós minden alkalmat megragad, hogy mára érvényesen is a Molnár Erik-i marxista iskola hagyományainak folytatóját lássa bennem. Nem riad vissza attól sem, hogy úgy állítsa be, mintha nem a tények, hanem *még ma is* Molnár Erik koncepciójának feltétlen tisztelete vezetné gondolataimat és tollam.

Magam nagyon örültem volna, ha bírálóm *tényeket* soroltak volna elő, olyan *adatokat*, amelyek a vizsgálatba általuk bevont régészeti leletek egyértelmű és szilárd kronológiájára épülnek, kétségtelenül bizonyítottan magyar etnikumhoz kötődnek, bőséges bizonyítékokat szolgáltatnának a magyarok 10. századi földművelésére, letelepedett voltára, erős szociális rétegzettségére. Sajnos, a vitacikkek mindezzel adósak maradtak. Vitapartnereim többnyire megelégedtek azzal, hogy megállapításaim bizonyító erejét kisebbítsék (az Olvasó döntse el, mekkora sikerrel vagy sikertelenséggel tették ezt), a napnál világosabb adatokat relativizálták, az általánosításra szóba sem jövő egyedi jelenségeket abszolutizálták. Példát adtak abból, hova vezet az elfogultság, a prekonceptió, a bizonyos elméletekkel

szembeni szinte zsigeri ellenszenv. Ennek igazolására Takács írásából idézek két, erősen szubjektív értékítéletre valló (hogy ne mondjam: nyíltan tendenciózus), egymással szorosan összefüggő gondolatsort. Egyik megállapítása: „Kristó Gyula elvitatja a honfoglaló magyaroktól az állandó téli szállás létezését. Érvelését... az ún. Dzsajháni-hagyományt továbbbőrkítő Ibn Ruszta, Gardízi, Bakri stb., illetve Bölcs Leó, Regino, Ibn Hajján, a Nyesztor-krónika híradására építi. E szöveghe-lyek túlnyomó többségéről el kell ismerni, hogy a magyarokat — pontosabban a potenciális fegyverforgatóként és vásárlóként is számba vehető részüket — tény-leg nomádként írják le. Viszont Kristó Gyula talán *túlzott mértékben* [kiemelés tőlem – K. Gy.] is ad hitelt ezen auktorok legjobb esetben is másodkézből származó információinak.” Takács másik megállapítása, amely különös kontrasztot képez az iméntivel, így szól: a honfoglaló magyarokkal kapcsolatba hozható *egyetlen* maglelet mint „egyetlen adat is perdöntő!” Takács gyakorlatilag a teljes honfog-lalás kori írott kútffanyagot értéktelennek tekinti, legalábbis azon pontokon, a-mikor a magyarok nomadizmusáról szólnak, megalapozatlan fejtegetések sorával próbálja őket megfosztani történeti forrásértéküktől. Bezzeg amikor *egyetlen* írott forrás a magyarok sok szántóföldjét említi, Takács nem finnyás a forrás hitelét illetően, bezzeg amikor *egyetlen* magleletről van szó (az is egy, földműveléssel aligha foglalkozó személy, a zempléni előkelő halott sírjából!), ez az egyetlen adat perdöntővé válik, fontosabbá, mint a teljes honfoglalás kori írott forrásanyag (a magyarok sok szántóföldjét említő passzust kivéve). Ezért értékelődik fel Takács-nál Maszúdi *egyetlen* szöveghehelye is, mert az letelepedett népekről szól (amelyet fentebb már elemeztem). Takács azzal vádol, hogy szándékosan nem vettem fi-gyelembe ezt az adatot, mivel nem felelt meg preconcepciómnak. Holott ezt írtam: „Maszúdi törzs- (vagy inkább nép-) nevei nem értelmezhetők teljes egyértelmű-séggel... Egységesnek minősíti az arab szerző őket annyiban, hogy mindegyiknek a »királya« nomád életet él, viszont nyitva hagyja azt a kérdést, hogy közülük melyik törzs (nép) nomád és melyik letelepült. (Mindenesetre a 10. század közepén a Kárpát-medencében is éltek már magyar uralom alatt nagy valószínűséggel letelepült népek, ilyenek lehettek a szlávok, a túlélő avar maradványok és esetleg az onogurok is.) A magyarság nomadizmusára ez az adat sem vitathatatlanul egyértelmű kútff.”⁹⁸ Ha a magam nézetével kapcsolatban tartózkodó és elővi-gyázatos voltam, legyenek határozott Takács nem igazolható feltevésével szemben: a vázolt okok miatt nem tekinthető Maszúdi igazán forrásnak a magyarok lete-lepedett voltára sem! S hogy mekkora csúsztatást — és még hányat! — enged meg magának Takács, hadd illusztráljam éppen ezzel az esettel. Miután elma-rasztal Maszúdi mellőzése miatt (akiről az egyik munkámban kimutattam, hogy nem használható fel az életmód kérdésében perdöntő tanúként, s egy másik mun-kámban ennél fogva nem építettem rá), a kioktatást így folytatja: „a koncepciónak [ti. az én koncepciómnak – K. Gy.] nem megfelelő *források* [kiemelés tőlem – K. Gy.] mellőzése mindenképpen egyoldalú, és igencsak rontja az egész érvelés hitelét.” Mi jogosítja fel Takácsot az *egyetlen* Maszúdi — előzetesen megmagyarázott és nem a preconcepció miatt történt — „mellőzése” miatt a többes szám használatára?

Kivált Takács alkalmazza előszeretettel azt a módszert, hogy a neki nem tetsző adatokat hitelteleníteni akarja. Kétségsbe vonja, hogy amikor e források

(Ibn Hajján, Bölcs Leó) *egyetemlegesen* a magyarokról szólnak, valóban *egyetemlegesen* a magyarokról szólnának. Ha van is bizonyos kétely egy-egy forrással kapcsolatban (melyik, ezer éves história szilánkjait felvillantó kútfővel kapcsolatban nem merül fel ilyen!?), Takácsnál ez mindig ott (és *csakis* ott) jelentkezik, ahol az nézetével ellentétes híradást tartalmaz: Ibn Hajjának a magyarok nomadizmusáról szóló közlése csak „egy következtetés”, Bölcs Leó esetleges tévedése a magyarok lovának sügyét borító vas- vagy nemezpáncélról természetesen azt a forráshelyet hitelteleníti, ami a magyar nomadizmus jellegzetességéről ad hírt. A Nyesztor-krónika azért nem jön komolyan szóba, mert a 12. század elején szerkesztették (ilyen alapon a 14. század közepén összeállított magyarországi krónikakompozíciót mindenestül hiteltelenné kellene nyilvánítani). Takácsnak vajon miért nincs forráskritikai aggodalma Maszúdi letelepedett népeket említő vagy a Dzsajháni-hagyománynak a magyarok sok szántóföldjéről szóló passzusaival kapcsolatban? (Pedig vaskosan lehetne.) Takács nem veszi észre, hogy az általa alapítvánul bírált és indokolatlanul hitelteleníteni szándékolt források nem csupán önmagukban megálló, hanem egymást szervesen kiegészítő és lényegében megerősítő kútfők. Én mindenesetre hiszek a hitelüket illetően sokszorosan igazolt írott forrásoknak. Hiszek, mert osztom Czeglédy Károly alapigazságot kimondó nézetét: „e kevés írott forrással rendelkező területen sokszor önmagunkkal is könnyű elhitetnünk azt, hogy egyik-másik régi probléma megoldásáért akár az eddig legértékesebbnek elismert forrásunkat is fel kell áldoznunk. A valóság ezzel szemben az, hogy e régi szövegek mint sziklák a tengerben, többnyire túlélnek a legnagyobb viharokat is.”⁹⁹

Hogy mily meglepően alacsony szinten állnak vitapartnereimnél megbecsültségben a tények, azt a fentiekben túl további adatok mutatják. Csak egyet említek ezek közül. Révész azzal vádol, hogy már könyvem első fejezeteiben eldöntöttem az alapvető kérdéseket. Eszébe sem jut, hogy ezekre forrásadataim voltak, s hogy nem én döntöttem, hanem a kútfők szolgáltatták a megoldásokat. S hogy mennyire nem könyvem elején tettem azt (amit persze a valóságban *nem* tettem), arra Révész statisztikája szolgálat csattanós bizonyítékot. Miután a három pontba szedett „alapvető kérdések”-hez megadta lelőhelyként könyvem oldalszámait, állítása igaza esetén itt csupa olyan oldalszámnak kellene szerepelnie, amelyek egy 383 oldalas könyv esetén az első száz oldalra utalnának, a valóságban azonban itt Révész egyaránt sorol fel 100–200. és 200–300. oldalak közti, sőt két esetben 300. oldal feletti oldalszámokat is.

Hogy mind Révész, mind Takács rendszeresen mekkora csúsztatásokat enged meg magának, annak igazolására a fentebb idézett példák mellett még néhány továbbit említek. Révész nevetségessé akar tenni engem, amikor annak képtelenségét mutatja ki, hogy szerintem 30 ezer magyar nyelvű miként (szerinte pedig miként *nem*) asszimilálhatott 320 ezer nem magyar nyelvűt. Ebben az a csúsztatás, hogy nem hívja fel a gyanútlan Olvasó figyelmét: a 30 ezer magyar nyelvű *nem egyazon időpontban* találkozott 320 ezer idegen ajkúval, hanem hosszú időszak alatt. (Már megint a kronológia!) Még inkább képtelenség — úgy vélte — arra gondolnom, hogy a kis létszámú magyarság nyelvíleg asszimilálhatott másokat, ha feltevésem szerint a két különféle nyelvi csoport külön tömbökben

élt, egymással nem érintkezett. Itt megint az időtényezővel van baj: az általam valóban feltett területi elkülönülés nem örök időig tartott, hanem néhány évtizedig, utána megindult és ütemesen folytatódott az asszimiláció. Régész körökben különben is az egyik leghevesebb ellenállást éppen az a feltevés váltotta ki, amely a honfoglaló magyarságnak a Kárpát-medencében a honfoglalás idején lakó „őslakossághoz” viszonyított relatíve kisebb arányára (és abszolút értelemben is a megszokott 4–500 ezernél jóval alacsonyabbra tett létszámára) vonatkozott. Dénes József egyenesen odáig ment el kételkedésében, hogy így fogalmazott: „Ha igaza lenne Kristónak, a világtörténelemben *páratlan* [kiemelés tőlem – K. Gy.] dolog történt volna esetünkben, a kisebbség asszimilálta volna a többséget (?). Az olvasóra bízom, vajon el tud-e képzelni ilyesmit, mint lehetségest? Vajon, nem az emberiség történetében mindenütt másutt előforduló folyamatok zajlottak le a Kárpát-medencében is?”¹⁰⁰ A részletek helyett csak nagyon röviden a *nyelvész* (tehát a kérdésben igencsak illetékes) Róna-Tas András minap megjelent könyve két helyére utalok, az egyikén konkrét példát említ (és a világtörténelemben nem is az egyetlen kivételes esetet), a másik helyen általános tételt mond ki. „A kelta és részben germán helyi lakosságra rátelepedett egy római eredetű vezető réteg. Itt a többség vette át a kisebbség nyelvét.” „Többen abból indultak ki, hogy a honfoglaló magyarság létszámának lényegesen nagyobbak kellett lennie, mint az akkor a Kárpát-medencében élőkének, mert különben nem őrizhették volna meg nyelvüket. Ez az érvelés módszertani szempontból nem fogadható el.” E megállapítás erejét nem rontja le az utána következő megjegyzés: „azonban ettől az állítás még igaz lehet.”¹⁰¹ Ez utóbbi kitétel éppen arra mutat: a téves elvi tétellel nem lehet az állítást igazolni, ahhoz más adatok kellen(én)ek.

Révész a leghatározottabban visszautasítja azt, hogy én őt azok közé soroltam be, akik szerint a törzsnévi helynevek „névadói törzsi töredékek katonáskodó népelemei lettek volna”. Az inkriminált helyen ezt írtam: „Györffy György szerint a törzsi helynevek telepített törzsi töredékek, katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményei; a törzsi töredékek katonáskodó népelemekből álltak. E helynevek a 10. században keletkeztek.” E mondatot követi a nevek felsorolása (köztük Révészé).¹⁰² Mondandóm két dolgot foglal magában, egyrészt a telepítést, másrészt a törzsneves helynevek keletkezését. Csúsztat tehát Révész, amikor határozottan kivonja magát az ide vonás lehetősége alól. Mivelhogy Révész 1991-ben egy 10. század közepi „nagy népmozgás”-sal számolt, és ugyanekkor a kíséret egy részének „széttelepítésé”-ről szólt¹⁰³ (s én ezen munkájára hivatkoztam), joggal soroltam be őt az e nézetet osztók közé, hiszen a kíséret 10. század közepi széttelepítését — akár hivatkozik valaki a megfelelő szakirodalomra, akár nem — *csak* a törzsi helynevek alapján lehetett (?) egyáltalán felvetni. Más: Révész szokásos kioktató stílusában ezt írta: „Kristó Gyula nagy súllyal hivatkozik Owen Lattimore megállapítására: »az igazi nomád – szegény ember«. Nos, ha már idézetekhez folyamodunk, nem árt a pontosság. A mondat ugyanis így hangzik: The pure nomad is a poor nomad. Tehát: »aki *csak* nomád, az *csak* szegény nomád«. (Helyesen idézi Ecsedy 1983. 16–17.) Úgy pedig már egészen más a dolog értelme”. Sajnálatosnak tartom és a csúsztatás sajátos esetének, hogy Révész *nem* közölte azt: ez *nem* az *én* átültetésem, hanem — mint könyvemben feltüntet-

tem¹⁰⁴ — Bálint Csanád értelmezése: „Mint SIR OWEN LATTIMORE írta: »a pure nomad is a poor nomad«, azaz az igazi nomád – szegény ember.”¹⁰⁵ Az meg egyenesen érthetetlen számomra, hogy miért írja Révész azt: „nagy súllyal” hivatkozom erre a helyre. Egyetlen alkalommal, nem új bekezdésben, mintegy szöveg közé elrejtettem utaltam Bálint Csanád nyomán — de persze Ecsedy fordítását is ismerve — Lattimore-ra, de jobbnak véltem Bálint Csanád értelmezését, ezért rá hivatkoztam. Magam úgy vélem, szó sincs arról, hogy a két fordítás között akkora különbség lenne, ami indokolhatná Révész megjegyzését: Ecsedy értelmezése szerint „pedig már *egészen más* [kiemelés tőlem – K. Gy.] a dolog értelme”. Szemmel látható Révész igyekezete, hogy pontatlan forráshasználton (kvázi hamisításon) kapjon, de *ez esetben* aligha sikerül neki. Ugyanis van a kérdéses helyről Ecsedy Ildikónak egy *másik* fordítása is. Ez így szól: „A tiszta nomád: szegény nomád.”¹⁰⁶ Kérem az Olvasót, vesse *ezt* össze Bálint Csanád értelmezésével. Más: úgyszintén félreért Révész, amikor azt sugallja: magam a nomádok rangjelző tárgyaival, azok létével általában nem értek egyet, holott csak bizonyos megoldásokkal kapcsolatban vannak fenntartásaim, illetve a tekintetben vagyok óvatos, hogy pl. a magyaroknál mi tekinthető rangjelzőnek, no meg hogy hányféle rangjelző volt stb.

Hadd említsek egy-két további példát Takács Miklós csúsztatásaira. Szerinte én leírtam azt, hogy „a Lech mezei csata után még *évtizedekig* [kiemelés tőlem – K. Gy.] indultak nyugati irányban kalandozások”. Mit írtam valójában azon a helyen, ahonnan Takács a fenti idézetet vette? Ezt: „Ha hitelt adunk e tudósításnak [Ortilo de Lilienfeldnek – K. Gy.], annyi bizonyosnak látszik, hogy a magyar szállásterület nyugati határa mentén, ahol az Németországgal érintkezett, még jóval 955-öt követően is folytak kisebb jelentőségű katonai akciók”, illetve az „ugyancsak Ortilo által ránk hagyományozott nyugati határmenti csetepaték a déli irányú kalandozásokkal egy időben, 970–971 táján érhettek véget”.¹⁰⁷ Itt szó sincs 955 utáni kalandozó hadjáratokról és szó sincs évtizedekről! Megró azért Takács és abszurdnak minősíti azon nézetemet, hogy „az avarok szláv beolvadásának a folyamatát egészen a 11. századig” kitolom. Ezzel szemben a valóságban ezt írom: a szláv-török kétnyelvűségből „a 11. századra... a szláv nyelv került ki győztesen”.¹⁰⁸ A két mondat nem egészen ugyanazt jelenti. Takács többször is hivatkozik arra, bizonyos értelemben értetlenül, hogy még 1993-ban is más volt a vitatott kérdésekről a véleményem, mint manapság. Elfeledte megnézni, hogy az 1993-as könyvem egy 1986. évi kézirat szinte változatlan közzététele, s csak ott módosítottam a szöveget, ahol „új, megfontolásra érdemes feltevések születtek” 1986–1993 között.¹⁰⁹ A magam új eredményei ekkor még nem voltak készen, főleg pedig nem voltak szakközleményben publikálva. Arra ugyanis mindig törekedtem, hogy feltevéseim először a kutatókhoz jussanak el, s csak utána jöjjön — ha egyáltalán jött — a népszerűsítő feldolgozás. Félreértésből írhatta csak Takács azt, hogy magam önálló véleményt alkottam az S végű hajkarikák időrendjéről (legfeljebb mások véleményét idéztem). Kifejezetten bántóak azon, címkézéssel egybekötött csúsztatások, amelyekre szintén egy-két példát idézek. Amikor Takács Kniezsához köti a reálisabb (vajon mitől reális ez?) szemlélet újbóli elterjesztését, s azt írja, hogy ezek eredményeit akarom megkérdőjelezni, akkor már ab ovo az én felfogásom az irreális. Amikor kiemeli, hogy 1977-ben (helyesen:

1976-ban elmondott és 1978-ban írásban megjelent opponensi véleményemben kifogást emeltem a Bijelo Brdo-i kultúra nem kizárólagosan szláv értelmezése ellen, s Molnár Erikhez igazodtam,¹¹⁰ igaza van, de az már valótlan, amikor azt írja: álláspontom azóta is változatlan maradt, s a magyar régészek eredményeit bíráló felfogásom 1996-ban is „ugyanezen a síkon mozog”. Takács elfeledte, hogy egy, 1986-ban megírt és 1988-ban megjelent könyvemben éppen erre az 1976-ban elmondott opponensi véleményre mint az elmélet hatyúdalára utalva tagadtam meg a Molnár Erik-i tételt a magyar állam szláv alapjairól.¹¹¹ Vissza kell utasítanom Takács azon gyanúját, mintha magam Molnár Erik nyomán holmi „pász-tortársadalmi válság”-ról beszélnék mind a mai napig a 10. század második felében. Éppen nálam keményebb kritikusa kevés akadt e Molnár Erik-i tételnek.¹¹²

Előljáróban sem ígértem részletes választ (az idő, a tér is megakadályoz, ugyanakkor a tényleges előrelépés, a problémamegoldás szempontjából meddőnek érzem a szellemi dagonyázást), talán már így is túl sokat időztem a félreértések, -magyarázások, csúsztatások stb. bemutatásánál. De egyetlen bekezdés erejéig még kérnem kell az Olvasó türelmét, ráadásul olyan kényes „ügy” kapcsán, amely nem tartozik szorosan a témához, de bíráló(i)m vitakultúrájára mégis rávilágít, továbbá részemről „becsületbeli” kérdés. Révész vitacikkéből szereztem tudomást — nem kis meglepetéssel — arról: Takács Miklós a *Korai magyar történeti lexikon* egyik (véltetően a *régészeti hagyatéka*) szócikkéről úgy vélekedik, hogy az „jelen formájában nem annyira az ő véleménye, mint inkább Kristó Gy. szerkesztői ce-ruzájának (s ollójának) terméke”. Más szavakkal: megmásítottam (meghamisítottam) eredeti mondanivalóját. (Vajon honnan tudja Takács, hogy ha valóban hamisítás történt, a hamisító csak én lehettem, és nem — a kéziratokba velem egyenlő jogon belenyúlható — két másik szerkesztőtársam, Engel Pál és/vagy Makk Ferenc?) Nem akarom az Olvasót részletkérdésekkel untatni (pl. hogy miért volt szükség egyáltalán egy ilyen összefoglaló jellegű szócikkre vagy hogy miként került Takács utólag — és örömeinkre — e szócikk szerzői közé), csak a szikár tényekre szorítkozom. A nevezett szócikket hárman készítették, Bálint Csanád, Kovács László és Takács Miklós.¹¹³ Takács Miklósnak 1993. május 14-én Szegeden kelt levelében a *fazekasság* szócikk kapcsán megírtam: „semmit sem jelentetünk meg anélkül, hogy a szerző ne látná”. Ennek az elvnek megfelelően juttattuk el utóbb az MTA Régészeti Intézetébe korrektúrára a *régészeti hagyatéka* szócikk anyagát is, amelyet annak rendje-módja szerint onnan *kijavítva* visszakaptunk. Annak megállapítása, hogy a szerzőhármas hogyan osztotta meg a munkát egymás között, sem akkor, sem most nem volt a feladatomban/feladatunk. Egy biztos, mi azt a szöveget jelentettük meg, ami a Régészeti Intézetből kéziratossal javítással visszajött. Ha bárkit érdekel, a Szegeden őrzött, archivált anyagból írásvizsgálat-tal könnyedén kiderítheti, hogy ki, illetve hány kéz javított. Mindenesetre — hátha ez segít a javító személyének meghatározásában — a bibliográfiában a javító *saját kezével* több tétel bevételét kérte, olyanokat, mint Méri István, Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában, illetve Kovalovszki Júlia, Telepásatások Tiszaeszlár-Basahalmon című műveit, amelyeket természetesen elfogadtunk, s a szócikk bibliográfiája így, e javítások figyelembevételével jelent meg. Nem tagadom, hogy bele-belenyúltunk egy-egy szócikkbe (azért vol-

tunk mi a főszerkesztő, illetve a szerkesztők, ugyanis mi láttuk együtt az anyagokat), de hitünk szerint egyetlen olyan mondatot sem jelentettünk meg, amit a szerző ne látott volna, s korrektúrájával ne hagyott volna jóvá. (Takácsnak Révész által közvetített, meghamisításra vonatkozó gyanúján kívül efféle kritikai észrevételt a lexikon megjelenése óta eltelt 30 hónap alatt egyet sem kaptunk.) Vissza kell tehát utasítanom a sanda és alapot nélkülöző gyanúsítást, hogy én még a lexikont is a magam — Takács szerint sokban abszurd, hiteltelen, Révész szerint pedig komolytalan — nézeteim propagálására használtam volna fel.

Immáron végleg a dolog érdemére visszatérve: szomorúan kell megállapítanom, bírálóm nem vették észre az egyik legfontosabbat, azt, hogy feltevéseimet *nem* — egyébként nem létező — politikai-ideológiai elkötelezettségem, *nem* a múlt századi magyar romantikusok iránti — szóba sem jövő — rajongásom, *nem* a szomszédos országok mai magyarfalóival való — fenn nem álló — szellemi közösségem, *nem* abszurdítások iránti — szintén nem létező — fogékonyságom stb. gerjesztették, hanem egyes-egyedül az *adatok* sugallták. Az 1990-es évek közepén (a millicentenáriumtól függetlenül) jutottam arra a következtetésre, hogy a 10. századi magyar történelmet (a régészeti terminus szerinti honfoglalás kort) számos, a hagyományos értelmezés szerint megoldhatatlan ellentmondás terheli. (Bár ennek egyes elemeit korábban is láttam, az adatok rendszerré számomra csak néhány éve álltak össze. Éppen ezért felesleges volt opponenseimnek, főleg Takács Miklósnak annak bemutatásán fáradoznia, hogy korábban nem minden ponton ugyanazt vallottam, amit megbírált könyvemben kifejtettem, s így engem nemegyszer önmagammal szemben játszott ki.)

Rendhagyó válaszom végén szeretném pontokba foglalva elősorolni, milyen ellentmondásokat észleltem történelmünk e nagyon fontos évszázadában: **1.** Rájöttem, hogy úgyszólván nincs olyan korabeli vagy közel kortárs, megbízható írott forrásunk, amely ne nevezné (vagy legalább ne ábrázolná) nomádként a magyarságot. Ezek közül egyik-másik pontosan meg is adta, hogy mit ért nomádon. Ezzel szemben évtizedek óta folyt annak az — adatokkal alá nem támasztott — elméletnek a felduzzasztása, hogy a honfoglalók zöme letelepedett, földet művelő nép volt. Ez utóbbira korhoz köthető, megbízható adatokat kerestem és nem találtam. **2.** Felfigyeltem arra, hogy a Kárpát-medence legkorábbi földrajzinév-anyaga erős szláv jelleget mutat,¹¹⁴ ugyanakkor úgyszólván teljesen hiányzik a török helynévi szubsztrátum. A szláv helynévanyag az egész Kárpát-medencében — egyenetlen területi megoszlásban — jelen volt. A történelem nyelvére lefordítva ez annyit jelent, hogy — Benkő Loránd friss állásfoglalásának szavait idézem — „az eredetileg török (mongol) nyelvű avarság döntő mértékben elszlávosodott a magyar honfoglalás idejére”.¹¹⁵ Nem kevesen viszont éppen azt vallották, hogy a Kárpát-medence 900 táján ha nem is néptelen, de gyéren lakott volt. **3.** Ha — a helynévanyagból meg a magyar nyelv igen nagyszámú szláv jövevényszavából megítélhetően — jelentős szláv nyelvű népesség élt itt a honfoglalás idején, ez régészeti emlékegyet is hagyott maga után. Igen ám, de a magyar régészet évtizedek óta nem vagy alig számolt a magyaron kívül más etnikum hagyatékával, mindent magyarnak minősített, miközben bevallottan nem tudott etnikumokat egymástól elkülöníteni (pl. nincs a mai napig meghatározva sem a besenyő, sem a kavar

emlékanyag). 4. A hazai archeológia a teljes kárpát-medencei leletanyagot magyaroknak minősítve a régészeti hagyatékban fellelhető nyilvánvaló különbségeket szociális tagoltságra és nem etnikai különbözőséggel magyarázta. (Csak zárójelben: Révész bírálatában a honfoglalók régészeti hagyatékát sokszínűnek, mégis homogénnek minősítette. E meghatározás túlságosan elasztikus. Ha az egyneműséget kell igazolni, a *homogén jelleget* veszik elő, ha a bármiféle rétegezettséget, abban az esetben a *sokszínűség* kerül előtérbe.) Eszerint a 10. században már kialakult alá-fölérendeltségi viszonyok uralkodtak itt. Ha ez így lenne, akkor az egész 11. században a teljes állami apparátus, a törvények, az egyház kiknek a lesüllyesztésén munkálkodtak, hiszen a régészeti doktrína szerint már a 10. században mindenki megtalálta végső helyét a társadalmi hierarchiában. 5. A hagyományos felfogás a magyarok létszámát az itt élő lakosoknak legalább a duplájára tette. Ezzel szemben Éry Kinga — Révész által indokolatlanul kicsinynek minősített — embertani vizsgálati anyaga alapján arra mutatott rá, hogy „a honfoglalók és az Árpád-kori népesség embertani jellege összességében nem azonos, ebből következően az Árpád-kori népesség jelentős része nem tekinthető a honfoglalók leszármazottainak. Valószínű tehát, hogy az Árpád-kori lakosság egy része már a magyar honfoglalás előtt a Kárpát-medencében élt”.¹¹⁶ 6. Miközben a szakirodalom a magyar nagyfejedelmi hatalom fokozatos erősödéséről beszélt az egész 10. század folyamán, amely törés nélkül vezet át Szent István államába, fel kellett figyelmem a fejedelmi tekintély korlátozottságát bizonyító adatokra, továbbá arra, hogy a Szent István-i állam éppen új alapvetésen (német mintára és segítséggel), nem pedig a régi folytatásaként jött létre.

Az itt felsorolt hat probléma mindegyike önmagában is eléggé súlyos, együttesen pedig kifejezetten aggasztó, megoldásért, az ellentmondások feloldásáért kiált. Magam a „nomád szindrómá”-ban találtam meg ezt az oldószert, abban, amit a fentebb 1. számmal jelölt ellentmondás tartalmazott. Innen kiindulva próbáltam az ellentmondások fonalát felgöngyölíteni. Azt kellett mérlegelnem, milyen érvek szólnak az írott források egyértelmű tanúsága *ellenében* amellet, hogy a magyarok mégsem voltak nomádok. Rá kellett jönnöm, emellet tanúskodó, *korhoz köthető* elemek nincsenek; nem ilyenek a datálatlan vagy nagyon nagy időközökbe beállított régészeti leletek (amelyeket még az etnikum-meghatározás nehézségei is sújtanak), nem ilyenek a magyar nyelv török jövevényszavai, magleletek gyakorlatilag nincsenek, a földműveléssel kapcsolatos szókincsünk legjava idegen eredetű stb. Ha viszont el kellett hinnem az írott forrásoknak (mert történeti iskolázottságomnál fogva nem tehettem másként ennyi kútfő egyértelmű tanúsága alapján), hogy a honfoglaló magyarok nomádok voltak, akkor az ellentmondások nagy része egy csapásra megoldódni látszott. A lovasnomádok kis létszámúak, társadalmuk bár gazdaságilag rétegzett, jogilag egységes (egységesen szabad), kiterjedt mértékben foglalkoztatnak idegen munkaerőt, ők maguk nemcsak „pásztorok”, de katonák is, rendszeresen vezettek zsákmányszerző hadjáratokat, képtelenek európai típusú állam létesítésére. E feltevés esetén magyarázatot kapott a 11. század legfontosabb mozzanata; ezen elmélet szerint volt kiket lesüllyeszteni. Ezek a szabadok viszont még sokáig ragaszkodtak szabadabb élet-

formát biztosító nomadizmusukhoz, pogány vallásukhoz, nehezen tértek át a földművelésre, utolsó képviselőik lovas szolgaként álltak földesúri szolgálatba.

Vitapartnereim írásában leginkább az a mozzanat csüggesztő, hogy ezen ellentmondások meg sem jelennek, illetve számottevő szerephez nem jutnak. Görgetik tovább évtizedek „agyonbizonyítási kényszerétől” mesterségesen felduzasztott, de adatokkal pontról pontra alá nem támasztott koncepciójukat a vegyes életmódot folytató (félnomád), tagolt társadalmú, nagy létszámú, utóbb önerőből európai államot alkotó honfoglaló magyarságról. A köztük és köztem levő alapvető, diametrális különbség az, hogy ők nem látják szükségét a mellény újragombolásának, magam pedig ezt elkerülhetetlennek tartom. Azt vallom: megérett az idő arra, felgyülemlett annyi — a közel fél évszázada változatlan elméletre rakódó — ellentmondás, hogy új alapokra szükséges helyezni a 10. század kutatását s megítélését. Magam azonban nem egyszerűen ennek felismeréséig jutottam el, hanem megkíséreltem elvégezni ezt a — téma szórtsága, az ismeretek „százlábú” volta miatt nehezen egy emberre szabott — feladatot. Nem győzöm hangoztatni, hogy nem a politikára, nem az ideológiára, nem tudományon kívüli szempontokra figyeltem, hanem egyedül és kizárólag a forrásokra. Nem tudhatom, hogy a későbbi kutatások engem igazolnak-e, de abban bizonyos vagyok, hogy későbbi kutatások lesznek, és a tekintetben sincs kétségem, hogy azok — éppen a fentebb felsorolt, objektíve létező ellentmondások feloldása érdekében — a 10. század jelenben uralkodó, általam bírált megítélésén valamilyen irányban mindenképpen változtatni fognak.¹¹⁷

JEGYZETEK

¹ *Bálint Csanád*: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok). Magyar Östörténeti Könyvtár. 8. Szeged 1995. 241.

² *László Kovács*: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *Fontes Archaeologicae Hungariae*. Bp. 1989.

³ A számadatra l. *Kovács László*: Fegyverek és pénzek. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. A honfoglalásról sok szemmel. I. Bp. 1994. 190.

⁴ Uo. 188., 190.

⁵ *Kovács László*: Ami a zsákmányból megmaradt. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk. Veszprémy László. Bp. 1996. 113–121.

⁶ *Mesterházy Károly*: A felső-tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. In: *Agria*. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. XXV-XXVI. Eger 1991. 242.

⁷ *Révész László*: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. 1. Miskolc 1996. 187–188.

⁸ *Kovács László*: az 5. jegyzetben i. m. 113., 115.

⁹ *Mesterházy Károly*: a 6. jegyzetben i. m. 243–245.

¹⁰ *Kovács László*: a 3. jegyzetben i. m. 191.

¹¹ *Kovács László*: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXV-XXVI. Miskolc 1988. 166.

¹² *Révész László*; a 7. jegyzetben i. m. 188.

¹³ *Kovács László*: a 11. jegyzetben i. m. 168.

¹⁴ *Fettich Nándor*: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *Archaeologiai Értesítő* 1931. 104.

¹⁵ *Bálint Csanád*: az 1. jegyzetben i. m. 242–244.

¹⁶ *Mesterházy Károly*: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 1993. 293.

¹⁷ *Dienes István*: A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. *Archaeologiai Értesítő* 1964. 37.

¹⁸ *Révész László*: a 7. jegyzetben i. m. 45.

¹⁹ *Kovács László*: a 11. jegyzetben i. m. 162–163.

²⁰ *Mesterházy Károly*: Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. *Folia Archaeologica* 1981. 221.

²¹ *Kovács László*: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. I.: Temető utca 5. (Adatok a gombos nyakú kengyelek értékeléséhez). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985. 134., 135.

²² *Kovács László*: a 21. jegyzetben i. m. 132.; *Kovács László*: az 5. jegyzetben i. m. 121., 123.

²³ *Mesterházy Károly*: a 20. jegyzetben i. m. 221.

²⁴ Idézi: *Mesterházy Károly*: uo. 218.

²⁵ *Kovács László*: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II.: A homokbányai temetőrészlet (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986. 112–113.

²⁶ *Révész László*: a 7. jegyzetben i. m. 45–46.

²⁷ *Kovács László*: Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 1990. 40–41.

²⁸ *Révész László*: a 7. jegyzetben i. m. 184.

²⁹ Uo. 115., 198., 202., 204–206.

³⁰ Uo. 109.

³¹ *Kovács László*: a 27. jegyzetben i. m. 42.

³² *Révész László*: a 7. jegyzetben i. m. 109., 131.

³³ Uo. 152., 149.

³⁴ *Kovács László*: a 27. jegyzetben i. m. 40., 41.

³⁵ *Szabó János Győző*: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve. XVI-XVII. Eger 1978–1979.* 64–66.

³⁶ *Révész László*: a 7. jegyzetben i. m. 90–91.

³⁷ *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.* 8. Szeged 1995. 179.

³⁸ *Bálint Csanád*: az 1. jegyzetben i. m. 246–246.

³⁹ *Dienes István*: A honfoglaló magyarok. *Hereditas.* Bp. 1972. 65–66.; *László Gyula-Rácz István*: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977. stb.

⁴⁰ *Bóna István*: Az Árpádok korai váraitól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. *Debrecen 1995.* Vö. *Németh Péter*: Szabolcsvárról – a viták tükrében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 1995. 265–268.

⁴¹ Vö. *Dienes István*: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei. II. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei.* I. Bp. 1986. 92–101.

⁴² Pl. *Németh Péter*: Ki nyugodott a geszterédi „fejedelmi” sírban? In: *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásánál* (1971. máj. 6–8.) elhangzott előadások. Összeáll. *Éri István.* Veszprém 1973. 19–32.; vö. *Németh Péter*: A Nyírség honfoglalás és kora Árpád-kori földrajzi képe és régészeti emlékei. In: *A Kárpát-medence történeti földrajza.* Szerk. *Frisnyák Sándor.* Nyíregyháza 1996. 27–29.

⁴³ *Bóna István*: a 40. jegyzetben i. m. 9.

⁴⁴ *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. 35., 37., 45.

⁴⁵ A honfoglalás korának írott forrásai. *Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula.* *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.* 7. Szeged 1995. 53.

⁴⁶ *Die Werke Liudprands von Cremona.* Hg. *Joseph Becker.* *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* Hannover-Leipzig 1915.³ 6–7.

⁴⁷ *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.* 2. Szeged 1996.² 18.

⁴⁸ A magyar szállásterületre l. *Kristó Gyula*: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink,* az 5. jegyzetben i. m. 207–222., különösen 219.

⁴⁹ *Révész László*: a 7. jegyzetben i. m. 203.

⁵⁰ Uo. 204.

⁵¹ *Makk Ferenc*: Csaba és Alpár. In: *Kelet és Nyugat között.* Szerk. *Kosztai László.* Szeged 1995. 351–365.

⁵² *Kristó Gyula*: Mikor lett fejedelem Géza? *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.* *Acta Historica.* CII. Szeged 1995. 12–13.

⁵³ *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 177.

⁵⁴ *Szabó János Győző*: a 35. jegyzetben i. m. 68.

⁵⁵ Uo.; *Imre Lengyel*: Ergebnisse der Laboruntersuchungen menschlicher Knochenüberreste aus dem früharpadenzeitlichen Gräberfeld von Szabolcs. In: *László Kovács*: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. *Varia Archaeologica Hungarica*. VI. Bp. 1994. 212.

⁵⁶ *Makkay János*: Indul a magyar Attila földjére. Bp. 1996. 103.

⁵⁷ *Csanád Bálint*: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien-Köln 1989. 186.

⁵⁸ *Vályi Katalin*: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámijában. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szerk. Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged 1996. 52.

⁵⁹ *Vályi Katalin*: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1994. 387–396.

⁶⁰ *Vályi Katalin*: az 58. jegyzetben i. m. 50–51.

⁶¹ *Trogmayer Ottó*: ...de diruto quondam monasterio... (Szer és Szermonostor). In: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged-könyvek. 2. Szeged 1996. 124.

⁶² *Németh Péter*: a 42. jegyzetben i. m. (A Nyírség) 29.

⁶³ *Kristó Gyula*: A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján). *Századok* 1995. 3–62.

⁶⁴ *Kristó Gyula*: Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok. Bp. 1996. 159.

⁶⁵ *Németh Péter*: a 42. jegyzetben i. m. (A Nyírség) 29.

⁶⁶ *Bóna István*: Régészetünk és a honfoglalás. *Magyar Tudomány* 1996. 934., 935.

⁶⁷ *J. Giesler*: Untersuchungen zur Chronologie des Bijelo Brdo-Kultur. *Prähistorische Zeitschrift* 1981. 151–153.

⁶⁸ *Bálint Csanád*: A magyarság és az ún. bjelo brdói kultúra. *Cumania. Archaeologia* 1976. 245.

⁶⁹ *Dienes István*: a 41. jegyzetben i. m. 101.

⁷⁰ *Révész László*: a 7. jegyzetben i. m. 91.

⁷¹ *Bóna István*: a 66. jegyzetben i. m. 935.

⁷² Uo. 930.

⁷³ *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 129–227.

⁷⁴ A 45. jegyzetben i. m. 52–53.

⁷⁵ *Kristó Gyula*: A magyar nemzet megszületése. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*. 12. Szeged 1997. (sajtó alatt).

⁷⁶ *Kristó Gyula*: a 63. jegyzetben i. m. 33.

⁷⁷ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend. *Györffy György*. Bp. 1986.³ 86., 88., 85.

⁷⁸ A 45. jegyzetben i. m. 46., 47–48., 47. 113. jegyzet.

⁷⁹ Uo. 39.

⁸⁰ *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. *História Könyvtár. Monográfiák*. 1. Bp. 1993. 18., 305.

⁸¹ *Kristó Gyula*: a 63. jegyzetben i. m. 3–62.

⁸² *Szőke Béla Miklós*: A Kárpát-medence a 9. században. In: *Honfoglalás és régészet*, a 3. jegyzetben i. m. 83.

⁸³ Erre l. *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 139–141.

⁸⁴ *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. *Elvek és utak*. Bp. 1980. 381.

⁸⁵ *A. Kiss*: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10–11. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1973. 327–340.

⁸⁶ *Mesterházy Károly*: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. 26.

⁸⁷ *Takács Miklós*: Honfoglalás és korai Árpád-kori telepeltetések az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk. Wolf Mária–Révész László. Miskolc 1996. 198.

⁸⁸ *Kovalovszki Júlia*: Honfoglalás kori települések régészeti kutatása. In: a 87. jegyzetben i. m. 288–290.

⁸⁹ *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Edendo operi praefuit *Georgius Györffy*. Budapestini 1992. 52., 216.

⁹⁰ *Kristó Gyula*: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X-XI. század fordulója táján. Névtani Értesítő. 15. 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. Bp. 1993. 200–205.

⁹¹ *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 264–265.

⁹² *Kovalovszki Júlia*: a 88. jegyzetben i. m. 289.

⁹³ *Wolf Mária*: A borsodi földvár. In: a 87. jegyzetben i. m. 245.

⁹⁴ *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. 396–397.

⁹⁵ *Bóna István*: a 40. jegyzetben i. m. 33.

⁹⁶ *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 380.

⁹⁷ Uo. 225.

⁹⁸ *Kristó Gyula*: a 63. jegyzetben i. m. 52.

⁹⁹ *Czeplédy Károly*: Árpád és Kurszán. (Az Árpád-ház megalapításához). In: *Czeplédy Károly*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest Oriental Reprints. Series A 2. Bp. 1985. 128.

¹⁰⁰ *Dénes József*: Könyvismertetés. Vasi Szemle 1996. 618–620.

¹⁰¹ *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp. 1996. 20., 137.

¹⁰² *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 269–270.

¹⁰³ *Révész László*: X. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. Valóság 1991. 10. szám, 95.

¹⁰⁴ *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 178.

¹⁰⁵ *Bálint Csanád*: A honfoglaló magyarok és Európa. Magyar Szemle 1994. 808.

¹⁰⁶ *Ecsedy Ildikó*: Félnomád életmód. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 217.

¹⁰⁷ *Kristó Gyula*: a 84. jegyzetben 293., 298.

¹⁰⁸ *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 146.

¹⁰⁹ *Kristó Gyula*: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szegei Középkortörténeti Könyvtár. 3. Szeged 1993. 5.

¹¹⁰ *Kristó Gyula*: Opponensi vélemény Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. Archaeologiai Értesítő 1978. 127–129.

¹¹¹ *Kristó Gyula*: a 94. jegyzetben i. m. 9. és a könyv egész anyaga.

¹¹² *Kristó Gyula*: Magyarország története (895–1301). Egyetemi jegyzet. Bp. 1984. 29.

¹¹³ *Bálint Csanád–Kovács László–Takács Miklós*: Régészeti hagyaték. In: a 106. jegyzetben i. m. 568–572.

¹¹⁴ *Kristó Gyula*: A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. Magyar Nyelv 1997. (sajtó alatt).

¹¹⁵ *Benkő Loránd*: Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. Magyar Tudomány 1996. 962.

¹¹⁶ *Éry Kinga*: Embertani jegyek. In: a 106. jegyzetben i. m. 187.

¹¹⁷ E válaszcikk kevesebb mint két hét alatt készült. A Századok szerkesztősége 1996. december 16-án postázta számomra Révész László és Takács Miklós kéziratát (amelyet két nappal később, 18-án kaptam kézhez) azzal a kéréssel, hogy válaszomat „lehetőleg 1997. január 2–3-a körül” juttassam el a szerkesztőséghez. Bár a szűk kéthetes, a munkanapokat számítva egyhetes határidőt méltánytalanul rövidnek éreztem, de mégis vállaltam e hallatlanul csekély idő alatt a válasz elkészítését és eljuttatását (a kéziratot 1996. december 30-án adtam postára), mert nem szerettem volna azt a látszatot kelteni, hogy halogatom a válaszadást, azaz kitérni igyekszem a polémia elől, továbbá nagymértékben rontotta volna az Olvasó számára a vitapartnerek álláspontjának nyomon követését, ha válaszom nem a Századoknak ugyanabban a számában jelenik meg, mint a bírálatok. A válaszom szövegében olykor emlegetett időbeli korlát erre a szűk határidőre értendő.

Szerkesztőségünk abban a meggyőződésben adott helyet a terjedelmes vitának, hogy olyan fontos kérdéseket érint, amelyekről szükséges olvasóinkat tájékoztatni.

A szerk.